

Методологія як сфера миследіяльності

Фундаментальне дослідження базових системних уявлень і категорійних засобів теорії діяльності відомого радянського мислителя другої половини ХХ ст., кількадесятилітнього лідера Московського методологічного гуртка Георгія Щедровицького (1929-1994) і сьогодні вирізняється щонайперше двома очевидними перевагами. По-перше, воно є методологічним, тобто пропонує інтелектуалу будь-яких фаху і спеціалізації потужні засоби, методи, способи і форми найефективнішого здійснення своєї миследіяльності на будь-який предмет і залежно від конкретної соціокультурної ситуації його життєвого зреалізування. А це означає, що, скажімо, на відміну від більш популярної психологічної теорії діяльності (О.М. Леонтьєв і його школа), названа теорія розробляється як епістемологічно надскладна конструкція системи онтологічних уявлень, що підтверджує як схема “відтворення діяльності” і трансляції культури, так і максимально широке рефлексивне визначення самої методології, яка відтепер постає у ролі нового синтетичного способу мислення та організуючого чинника всього універсуму людської діяльності. По-друге, пропоноване дослідження підсумовує результати виконання філософською школою Г.П. Щедровицького другої великої методологічної програми, на завершення якої методологія отримує самодостатній дисциплінарний статус як нова форма взаємопрониклих мислення і діяльності та як системодіяльнісний підхід, що своїми засобовими ресурсами інтенційована на методологізацію усіх сфер людського практикування як на мегатенденцію сучасної культури й на утвердження виняткового значення рефлексії як найважливішого механізму розвитку діяльності у повсякденних проблемних ситуаціях. Згодом усі ці напрацювання, як відомо, узадалили формування нової глобальної програми – системомиследіяльнісної методології.

Редакція журналу

Георгій ШЕДРОВИЦЬКИЙ

ЗАСАДНИЧІ УЯВЛЕННЯ ТА КАТЕГОРІЙНІ ЗАСОБИ ТЕОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Georgy SHCHEDROVITSKY

BASIC IDEAS AND CATEGORICAL MEANS OF ACTIVITY THEORY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.095>

УДК: 167/168

I. ПЕРШІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ

Якщо залишити осторонь окремі постановки питань та орієнтуватися лише на досить систематичні розробки, то, напевно, можна сказати, що у філософії вивчення діяльності як такої почалося приблизно 350 років тому, хоча загальні засновки та певна традиція у

цій сфері йшли вже від Аристотеля. Головною причиною, що змусила створювати поняття діяльності і конструювати відповідний ідеальний об'єкт, була потреба виправдати (спочатку в *об'єктно-онтологічному*, а потім у *природничо-науковому*, *емпіричному* плані) *співвіднесення* і зв'язок у думці таких різних предметів, як *знання*, *операції*, *речі*, *смисли*, *значення*, *цілі*, *мотиви*, *свідомість*,

знаки тощо – а на початку XVII століття такі співвідношення, як ми добре знаємо, стали постійним та масовим явищем. Найбільший внесок у виділення діяльності як особливої дійсності та особливого предмета вивчення був здійснений представниками німецької класичної філософії – І.Г. Фіхте, Ф.В. Шеллінгом та Г.В.Ф. Гегелем. Проте всі їх розробки залишалися все ж таки переважно у сфері філософії і дуже повільно проникали в позитивні науки, навіть у ті, де діяльність була цілком очевидним об'єктом вивчення. Пояснюється це насамперед тим, що не вдавалося виробити засоби та методи наукового дослідження, адекватні специфічним особливостям діяльності як об'єкта.

Характерний приклад цього дає історія мовознавства, тому дуже коротко зупинимось на деяких моментах, щоб пояснити і пов'язати з емпірією зроблене вищевикладене твердження.

Сам принцип, що “мовлення-мова” є нічим іншим, як діяльність, передбачав уже Аристотель й однозначно формулювали В. Гумбольдт та його послідовники. Вони висловили багато міркувань для доказу того, що “мова” – це діяльність, а не щось інше, але при цьому не показали і не могли показати, що саме впливає із цього стосовно самих методів вивчення мови, у чому специфіка зображення її як діяльності та якими мають бути процедури аналізу. Фактично як предмет дослідження, так і процедури аналізу, залишалися одними й тими самими незалежно від того, приймали дослідники цю характеристику чи відкидали її. А тому знецінювався і сам принцип, він втрачав сенс, і багато мовознавців відкидали його як зовсім зайву, суто словесну, добавку, яка не вносила нічого нового в методи дослідження.

Оскільки вихідним емпіричним матеріалом мовознавчого аналізу завжди в кінцевому підсумку є *знакові ланцюжки* текстів, що залишаються після актів мовленнєвої комунікації та мислення, то принцип “мова є діяльність” вимагав від його прихильників або того, щоб вони “відшукали” діяльність у самих текстах, або ж [домагалися] зміни емпіричного матеріалу досліджень. В історії мовознавства намітилися обидві лінії.

При цьому спроби побачити і виокремити діяльність у текстах особливим чином вплинули на саме поняття діяльності: його почали зводити до уявлення про “*рух*”, або “*процес*”.

Тоді моментом, специфічним для діяльності, виявилися зв'язки між знаковими елементами тексту; уявлення тексту як діяльності стало рівнозначно уявленню його як структури й у підсумку втратило всю свою новизну і своєрідність.

Психологічні концепції в мовознавстві, що виникли у другій половині XIX століття, розширили уявлення про діяльність, [принаймні] вони перестали орієнтуватися на одні лише тексти і створили низку складніших *схем актів мовленнєвої діяльності*. Сосюрівська схема була найвищою точкою у розвитку цих уявлень; від неї пішли дві принципово різні лінії досліджень: одна злилася чи зливається із сучасною психолінгвістикою (Леонтьєв А.А. [29; 30] *Теорія* [64]), інша повернулася назад, до текстів (для цього було багато підстав) і дала, зокрема, сучасні “структурні” уявлення (Ельмслев [19]).

Зіставляючи психологістичну схему *акту мовленнєвої діяльності*, створену Ф. де Соссюром (Соссюр [62]), із сучасними схемами *складу акту діяльності*¹, бачимо, що в ній сутнісно були виокремлені “*засоби*” діяльності й одночасно зафіксований вкрай важливий зв'язок між засобами та продуктами. Вирішальним було також віднесення системи мови до засобів діяльності. Але водночас самі засоби було зведено, власне, до елементів продуктів-текстів (що особливо виразно виступило пізніше в М.С. Трубецького (Трубецької [66])). Крім того, поєднуючи нову схему акту мовленнєвої діяльності з традиційними уявленнями та поняттями, дослідники або приходили до нездоланих проблем, або рухалися колом. Справді, реальні акти мовлення пояснювалися наявністю відповідних засобів мови в індивідів, появу яких можна було витлумачити лише *засвоєнням* їх, але це, своєю чергою, спричинювало питання: де й у чому існують ці засоби як змісти засвоєння? Якщо відповідали, що вони у мовленнєвих текстах, тобто у продуктах діяльності, то коло замикалося; а якщо визнавали існування *системи мови*, окрім іншого, і поза продуктами мовленнєвої діяльності, то поставала проблема пояснити її об'єктивне існування, хоча це не вдавалося зробити через відсутність *правильної соціологічної (або культурно-історичної)* точки зору [85; 88].

Таким чином, введення акту мовленнєвої діяльності призвело мовознавство до індивіда, а врахування індивіда – до психолінгвістики.

¹ Див. наступні розділи, а також [91].

Але все це [сталось] через відсутність засобів і методів синтезу індивідуально-психологічних та логіко-соціологічних планів дослідження, що закономірно зумовило заперечення історичного погляду. [Фактично] лінгвісти першої чверті ХХ століття наново повторювали перебіг міркувань І. Канта.

Л. Єльмслєв змінив психологістичну точку зору на епістемологічну. Об'єктом мовознавчого аналізу знову було проголошено не акт мовлення, а знаковий текст. За такого підходу система мови виступала як *конструкт* (Єльмслєв [19]). Отож до вирішення проблеми зайшли з іншого боку. Це було своєчасним і важливим. Проте в цьому повороті було втрачено багато того, чого досягло мовознавство на час Сосюра, і, зокрема, погляд на мову як на діяльність. Це зробило позицію структуралізму вкрай односторонньою, а багато важливих проблем вивчення мови [залишилися] нерозв'язними.

Однією з таких проблем є подвійне існування “мови”. В одному аспекті вона постає як *побудова діяльності*, як *психічне надбання* індивідів, як їхня готовність до дій. В іншому плані мова постає як *знання про мовлення в і тексті*, як *епістемологічний конструкт*. Основне питання, що виникає тут: як можливе поєднання цих двох визначень мови? Але в усіх дискусіях, які вже давно ведуться навколо цього питання лінгвістами, не намічається жодних задовільних розв'язків (див., зокрема, (О соотношении... [49]). І ми б сказали, що такі розв'язки і не можуть бути віднайдені, допоки ми не звернемося до дослідження мовлення-мови як діяльності. На наш погляд, саме *ідея діяльності та логіко-соціологічний аналіз механізмів розвитку діяльності в людському суспільстві*, з одного боку, *логіко-психологічний аналіз структури здійснення її індивідами* – з іншого, уможливають поєднання цих визначень і пояснення правильності кожного. Воднораз ця лінія досліджень дає розв'язки багатьом з тих парадоксів, які накопичилися на цей час у мовознавстві та близьких до нього науках; зокрема, парадоксам взаємовідношень мови та мислення, розвитку мовлення-мови та ін. [73; 84; 87].

Але вивчення мовлення-мови як діяльності передбачає повну переорієнтацію і розбудову самих лінгвістичних досліджень (їх онтоло-

гічних і категорійних засновків, логіки міркувань і процедур емпіричних вимірів). [А це вочевидь] справа, на яку лінгвістам не так легко наважитись.

Недоліки лінгвістики навколо поняття діяльності – історія, типова для всіх “академічних” гуманітарних та соціальних наук, які так чи інакше стикаються із цією проблемою². І це дає нам право стверджувати, що діяльність не вивчалася зовсім, або вивчалася вкрай мало і невдало в гуманітарних та соціальних науках насамперед тому, що цим наукам не вдавалося виробити *засоби і методи дослідження*, що відповідають природі та побудові діяльності.

Нова лінія пошуків і спроб у цій царині була привнесена технічними та математичними дисциплінами в останні 30 років, коли в галузі інженерного проектування виникла по-справжньому гостра потреба мати [вичерпні] уявлення про діяльність. Перші систематичні розробки тут стимулювалися економічними та військовими потребами у період Другої світової війни. Щоб забезпечити організацію перевезень військових вантажів через Атлантику, було створено та систематизовано методи “*досліджень операцій*” (Морз, Кімбелл [42]; Черчмен та ін. [70]). Для найкращої та ефективнішої організації промислового виробництва розроблялися різні *методичні варіанти* цієї дисципліни – системи “Перт”, “Патерн”, “Форкаст” та ін. (Наука ... [45]); надалі вони вилилися в низку відносно самостійних дисциплін, названих “аналізом рішень”, “аналізом систем”, “системним плануванням” тощо (Квэйд [23]; Оптнер [48]; Акофф [1]; Ansoff, Brandenburg [101]. При проектуванні великих інформаційних та керуючих систем склалася “*системно-техніка*” (Гуд, Макол [10]; Гослінг [8]; Честнат [71]; Диксон [15]; Holl [112]; Gosling [109]), яка надалі переросла в *методологію і теорію системного та інженерно-психологічного проектування* ([90; 93; 95]; Гуцин и др. [12]; Дубровский [16]; Дубровский, Щедровицкий Л. [17; 18]).

Можна було б назвати і низку інших дисциплін, що об'єднуються загальною орієнтацією на вивчення діяльності. Але всі вони беруть діяльність з якихось окремих сторін, не найважливіших і не найсуттєвіших, сторін. Тому природно, що паралельно всім власне науковим, інженерним та математичним

² Аналогічну історію спроб увести поняття діяльності у психології описали С.Г. Якобсон і В.Ф. Прокіна (Якобсон, Прокіна [100]); те ж саме демонструє нам історія логіки тих періодів, коли її намагались витлумачувати і розвивати як теорію мислення (див., зокрема, (Гуссерль [11])).

розробкам такого напрямку виник і нині дедалі більше посилюється рух за розробку *Загальної Теорії Діяльності*.

Ще наприкінці 1920-х років нашого століття польський філософ і соціолог Т. Котарбінський виклав *вихідні ідеї чи навіть основи спеціальної науки про діяльність* – “праксеології”. З того часу вона безперервно розвивається, знайшла багатьох наступників, а останнім часом нерідко використовується у Польщі як методологічна першооснова гуманітарних та соціальних наук (*Котарбинський* [26]; *Греновський* [9]; *Prakseologia* [131]; *Zieleniewsky* [140]).

Інша лінія узагальнених досліджень діяльності розгорнулася у цей час у рамках соціології. Так, на самому початку століття М. Вебер, намагаючись визначити предмет соціології, ввів поняття про *соціальну дію*, яке він відокремлював від дії, спрямованої на неживі об'єкти (*Weber* [138; 139]), а Дж. Мід у своїх лекціях у Гарвардському університеті розробив поняття про *акт діяльності* і розглядав у світлі нього всі пізнавальні, психічні та соціальні феномени (*Mead* [117]).

Поєднуючи ці дві традиції, Т. Парсонс у 1930-і роки побудував *аналітичну теорію соціальної дії* (*Parsons* [119]). І хоча як у М. Вебера та Дж. Міда, так і у самого Т. Парсонса, поняття дії чи акту враховувало насамперед явища та особливості *поведінки окремих людей* (і в цьому плані недалеко відійшло від традиційних уявлень психологістичного бігевіоризму), проте в ньому містилися вже виразні методологічні настановлення та фіксувалися такі елементи людської дії, як норми культури, цінності, інституційні орієнтації тощо, які розривали не лише вузькі межі бігевіоризму а й рамки всіх наук, що обмежують себе вивченням людей як таких та їх об'єднань (*Parsons* [119; 122]).

Вже у цей ранній період Т. Парсонс говорив не лише про структуру соціальної дії, а й про *загальну теорію дії*, яка, на його думку, мала стати *методологічним і теоретичним підґрунтям усіх гуманітарних і соціальних наук* (*Parsons* [119; 120; 124]). Надалі ця тема набула суттєвого розвитку і стала мало не головною для самого Т. Парсонса та деяких його послідовників. У 1951 році група дослідників різних спеціальностей, об'єднаних Парсонсом, випустила книгу з досить характерною назвою – “У напрямку загальної теорії дії” (*Toward...* [125]), де намагалася розкрити методологічні функції теорії дії сто-

совно психології, культурантропології, аксіології та інших соціально-духовних дисциплін. Ця робота була продовжена пізніше в цілій серії досліджень, виконаних самим Т. Парсонсом і пов'язаними з ним колективами вчених (*Parsons et.al.* [126]; *Parsons* [121; 122; 123]; *Parsons, Bales* [125]; *Parsons, Smelser* [127]).

Паралельно із цим рухом у соціології й, можливо, під відомим його впливом наприкінці 1940-х років спеціальний Дослідницький комітет Фонду Форда розробив програму розвитку “бігевіоральних наук” (сам термін “бігевіоральні науки” протиставлявся при цьому як “соціальним наукам”, так і традиційному “бігевіоризму”) (*Ford...* [108]; *Behavioral...* [102]; *Berelson* [103]). Програма розглядалася як: а) *дослідницька*, а не практична; б) *наукова*, а не філософська; в) *міждисциплінарна*; г) розрахована на тривалий час. У 1952 році був створений Центр досліджень з бігевіоральних наук (*Berelson, Steiner* [104]; *The behavioral...* [133]). Дещо пізніше (частково навколо цього Центру, а також незалежно) виникли спеціальні міждисциплінарні журнали: “American behavioral scientist”. Princeton (видається з 1958 року); “Behavioral science”. Baltimore (видається з 1965 року); “Journal of applied behavioral science”. NY. (видається з 1965 року); “Journal of the history of the behavioral sciences”. Brandon (видається з 1965 року); “Behavioral sciences notes”. New Haven (видається з 1966 року). У 1957 Центр опублікував остаточний варіант Програми досліджень (*Berelson* [103]; *Berelson, Steiner* [104]; *Miller* [118]; *The planning...* [134]; *Unfinished...* [136]). Головною метою було оголошено об'єднання всіх дисциплін та напрямів, пов'язаних з аналізом діяльності, у єдину систему бігевіоральних наук. У кінцевому підсумку ця система наук повинна пов'язати між собою інженерні розробки такого типу, як “системотехніка” (один полюс), математичні розробки такого типу, як “дослідження операцій” (другий полюс), і такі традиційно-гуманітарні та соціальні науки, як етнопсихологія, етнолінгвістика, антропологія, теорія культури і теорія людських взаємин (третій полюс).

Отже, йдеться про створення принципово нових узагальнень, про розбудову і трансформацію багатьох традиційних і нещодавно сформованих наук, про встановлення нових “мостів” між природничими науками, математикою, інженерією та соціологією, про до-

повнення багатьох сфер “технічного мистецтва” відповідними галузями науки.

У Радянському Союзі загальна теорія діяльності розробляється дослідниками, котрі об’єдналися в 1958 році навколо Комісії із психології мислення і логіки Всесоюзного товариства психологів, а з 1962 – довкола семінару “Структури і системи в науці і техніці” філософської секції Ради із кібернетик АН СРСР (Спиркин, Сазонов [63]).

Працюючи у різних філософських та наукових традиціях, використовуючи різні онтологічні картини й категорії, всі ці дослідники прагнуть загалом і в цілому до одного – до того, щоб “схопити” і зобразити в моделях специфічні властивості та ознаки діяльності, знайти конструктивні та проектні методи розгортання її структур. Але поки що найважливіші результати та висновки стосуються не стільки самого об’єкта, скільки наших засобів та методів дослідження.

Тепер уже стало зрозуміло, що всі зазначені вище труднощі мовознавства в аналізі природи “мовлення-мови” (як і загати інших наук в аналізі інших, але також пов’язаних з діяльністю предметів) були лише відображенням загальніших перепон, із якими зіткнулося людське мислення, коли воно спробувало проникнути в таємниці діяльності. Так само ми вже осягаємо зараз, що всі численні спроби виявити та описати специфіку діяльності закінчувалися досі невдало насамперед через те, що до неї підходили з *неправильними мірками* (пор. [89; 94]).

Попередній розвиток природничих наук дав нам кілька добре розроблених категорій. Серед них найзвичнішими і найпоширенішими були категорії “речі”, “властивості” та “процесу”. Коли почали вивчати діяльність, то насамперед – і це було природно – постаралися застосувати саме ці категорії. Але результатом було лише безліч парадоксів і труднощів різного гатунку.

Наприклад, “річ” завжди локалізована у певному місці. А де локалізовано діяльність? Досі всі спроби віднайти її місце десь навколо людини або в людині закінчувалися невдачами. Зрештою, вони змусили поставити запитання: а чи взагалі має діяльність локалізацію у такому ж сенсі, як її мають “речі”?

“Річ” складається з частин і в кожний момент часу унааявлена всіма своїми частинами; з цього погляду вона абсолютно однорідна. А

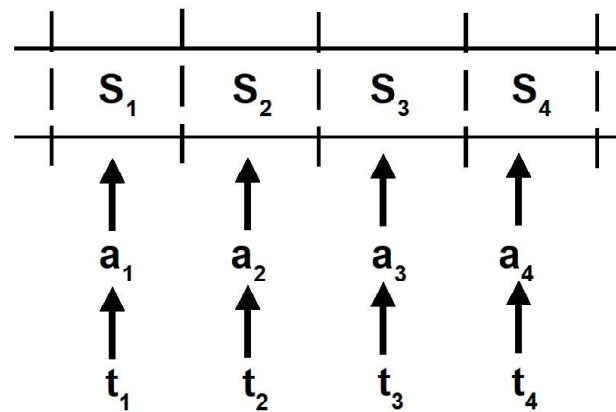

Рис. 1.
Схема станів об’єкта в наступності його змінних співвідносних характеристик

з яких частин складається діяльність, і чи можна ці частини просторово підсумовувати в одне ціле? Досі відповідь виходила лише негативною, і це призвело до тверджень, що *діяльність є “процесом”*.

Але й такий розв’язок виявився незадовільним. Ми говоримо про “процес”, коли розглядаємо зміну якогось об’єкта, і можемо висловити його в наступності “станів” об’єкта. Це означає, що кожна характеристика у цій наступності відноситься до об’єкта в цілому, а між собою вони, крім того, пов’язані особливим відношенням “у часі” (рис. 1). Це означає також, що в кожному стані об’єкт поданий одночасно і в цілому, і як би однією своєю частиною; ці частини можуть особливим чином збиратися в цілісність, що, зі свого боку, дає підставу для того, щоб за певною, вже відпрацьованою людством, логікою зв’язувати між собою характеристики різних станів об’єкта, віднаходити “закони зміни” його та виражати їх у різних функціональних залежностях³.

Ця логіка виявилася непридатною для діяльності. Постійне перетворення “сукцесивного”, тобто розгорнутого і плинного у часі, процесу, в “симультанне”, себто у те, що відбувається в повній своїй структурі миттєво, – факт, давно зафіксований у різних дослідженнях психічної діяльності людини. Він привів науковців до думки, що в так званому сукцесивному процесі в кожний момент часу здійснюється не вся структура досліджуваного цілого, а тільки *частина* її, причому в різні миттєвості часу – функціонально різні частини.

³ Детальніше об’єктно-онтологічна структура категорії процесу розроблена у праці [89, с. 141-150].

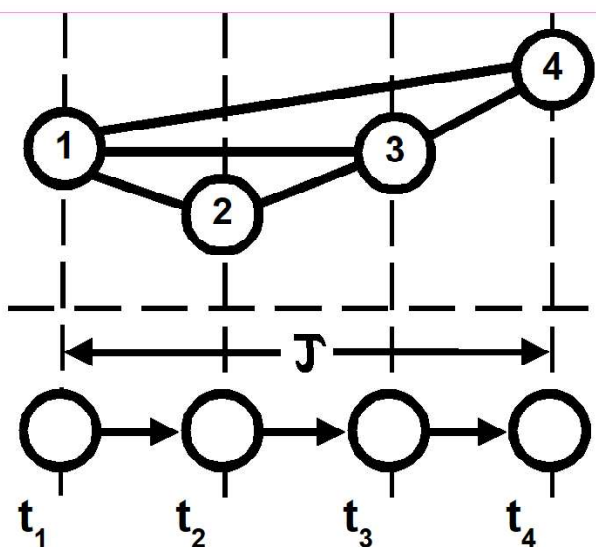

Рис. 2.

Схема реалізації досліджуваного об'єкта як функціональної цілісності елементів і як процесу

Діяльність, взята у своїй мінімальній об'єктивній цілісності, поставала як "розмита" у часі: різні її частини та елементи реалізуються у різний час, і водночас між ними існують такі зв'язки та залежності, які (завдяки якимось специфічним механізмам) діють безперервно, об'єднуючи всі елементи в одну цілісну структуру, чого не було у процесах зміни елементарних об'єктів. У найабстрактнішому вигляді це уявлення зображено на **рис. 2**. Нижче штрихпунктирної лінії на рисунку подана та картина, яка виходить, коли ми розглядаємо реалізацію досліджуваного об'єкта як "процес", не враховуючи функціональних зв'язків і залежностей між нумерованими елементами. Вище цієї лінії зображений сам об'єкт з тими функційними зв'язками та залежностями (подвійні рисочки, що зливаються у суцільну товсту лінію), які існують між його елементами.

Порівняння цих двох зображень допомагає зрозуміти, чому на основі категорії "процес" ніколи не вдавалося пояснити, яким чином людина діє, як вона використовує свої минулі продукти у ролі засобів нової діяльності, як вона об'єднує в одній актуальній структурі "колишнє", "сьогодення" та "майбутнє"⁴.

Всі ці, а також багато інших парадоксів і труднощів, які ми тут не можемо обговорювати, поступово привели до розуміння того,

що діяльність є об'єктом абсолютно особливого категорійного типу, об'єктом, до якого не можна застосовувати ні логіку "речі-властивості", ні логіку "процесу". В якийсь момент людство опинилося у положенні, описаному Ст. Лемом у "Солярисі": воно не тільки не знало, що таке діяльність, а й не знало, якими засобами це можна дізнатися.

II. ВИХІДНЕ ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ УЯВЛЕННЯ: ДІЯЛЬНІСТЬ – СИСТЕМА

Здолання зазначеної вище методологічної проблеми, як це і буває зазвичай, викристалізувалося поступово, приходячи з різних боків і накопичуючись маленькими "шматочками".

Обговорення проблеми локалізації діяльності загострилося на більш вузькому питанні: як відноситься "діяльність" до окремої людини?

За традицією, оскільки саме поняття діяльності формувалося з поняття "поведінка", діяльність як таку здебільшого розглядали як атрибут окремої людини, як те, що нею виробляється, створюється і здійснюється, а сама людина відповідно до цього виступала як "діяч". І досі більшість дослідників – психологів, логіків і навіть соціологів, не кажучи вже про фізиків, хіміків та біологів, – думають точно так; саме припущення, що питання може ставитися якимось інакше, скажімо, що діяльність має *безособовий* характер, здається їм диким і безглуздим.

Але є зовсім інший погляд. Роботи Г.В.Ф. Гегеля і К. Маркса вкоренили, поруч із традиційним розумінням діяльності, інше, значно глибше [її осягнення розумом]: відповідно до нього людська соціальна діяльність має розглядатися не як атрибут окремої людини, а як *вихідна універсальна цілісність*, значно ширша, ніж самі "люди". Не окремі індивіди створюють і провадять діяльність, а навпаки: *вона сама "захоплює" їх і змушує "поводитися" певним чином*. Стосовно окремої форми діяльності – мовлення-мови – В. Гумбольдт висловив подібну думку так: не люди опановують мову, а мова опановує людьми.

Кожна людина, коли вона народжується, стикається з існуючою і безперервно здійснюваною навколо неї і поруч з нею діяльністю. Можна сказати, що універсум соціальної

⁴ Ми не розглядаємо тут тих механізмів, котрі уможливають поступову реалізацію однієї структури у сталому процесі, зокрема, свідомості та її власних внутрішніх механізмів.

людської діяльності спочатку *протистойть* кожній дитині: щоб стати *справжньою* людиною, дитина повинна “прикріпитися” до системи людської діяльності, тобто *опанувати* певні види діяльності, навчитися здійснювати їх у кооперації з іншими людьми. І тільки через оволодіння частинами людської соціальної діяльності вона стає *людиною та особистістю* [81; 89; 92].

За такого підходу очевидно, що універсум соціальної діяльності не може вже розглядатися як такий, що належить людям як їх атрибут або надбання, навіть якщо ми беремо людей у великих масах та організаціях. Навпаки, самі люди виявляються *належними до діяльності*, долученими до неї або як *матеріал*, або як *елементи поряд* з машинами, речами, знаками, соціальними організаціями і т. п. [Відтак] діяльність, яка розглядається таким чином, виявляється *системою* з численними й украй різноманітними функціональними і матеріальними компонентами та зв’язками між ними.

Кожен із цих компонентів має свій відносно самостійний “рух” і пов’язаний з іншими компонентами того самого типу: люди – з людьми, машини – з машинами, знаки – зі знаками. Водночас кожен компонент пов’язаний із компонентами інших типів, й у зв’язку один з одним вони утворюють безліч структур різного виду і гатунку.

Отже, система людської соціальної діяльності виявляється *поліструктурою*, тобто утворюється з багатьох немов би накладених одна на одну структур, а кожна з них, своєю чергою, складається з багатьох окремих структур, що знаходяться в ієрархічних відношеннях між собою.

Компоненти різного типу, пов’язані у єдність системою діяльності, *підпорядковуються різним групам законів і живуть кожен у своєму особливому процесі*. Водночас ці компоненти та процеси їх зміни пов’язані у єдність загальною системою цілісної діяльності. Тому слушно сказати, що діяльність є *неоднорідна поліструктура*, що об’єднує багато різних і різноспрямованих процесів, які протікають з різним темпом і сутнісно у різний час (графічно це можна уявити, розгортаючи далі структурну схему, наведену вище, і фіксуючи різні види зв’язків та залежностей між еле-

ментами різними лініями).

Введені у такий спосіб *категорії системи та поліструктури* визначають *методи вивчення* як діяльності взагалі, так і будь-яких конкретних видів діяльності.

Зокрема, залежно від цілей та завдань дослідження ми можемо виокремлювати у діяльності у ролі відносно цілісних та самостійних об’єктів вивчення різні структури, презентувати їх у вигляді самостійних систем, і тоді виходитимуть *якісно різні уявлення діяльності*. Це означає, що теорія діяльності об’єднуватиме цілу низку різних наукових предметів і кожен з них характеризуватиметься своїми особливими “одиницями” діяльності⁵.

Наприклад, можна взяти за одиницю діяльності *весь соціальний організм у цілому* й уявити його у вигляді досить простих структур, що відповідають основним механізмам його життя (зокрема, *механізму відтворення*), і вважати об’єкт, заданий цією структурою, повною та самодостатньою системою. Для багатьох завдань таке уявлення діяльності буде вихідним і засадничим у теоретичному розгортанні моделей діяльності; об’єкти, задані такими моделями, ми називаємо *масовою діяльністю* [81; 85; 88; 89; 92].

У рамках масової діяльності доречно виділити інші, більш *локальні системи діяльності*, що зображують різні *фрагменти або частини* соціального організму, скажімо, *сфери виробництва, навчання, науки, проєктування* тощо ([81; 85; 86; 87; 89; 91; 92; *Дизайн...* [14]).

Але так само можна взяти за одиницю і систему ту діяльність, за допомогою якої вирішуються окремі конкретні завдання. Це буде уявлення діяльності, взяте як би в іншому “повороті” та на іншому рівні структурності; ми називаємо такі уявлення *актами діяльності*”.

Серед цих “окремих” зображень діяльності є такі, у яких вона чи її окремі елементи та підсистеми розглядаються як зафіксовані, з одного боку, у вигляді *речових та знакових засобів*, які потрібно привласнити, а з іншого – у формі *норм тих процедур*, які треба виконати, щоб отримати певні продукти, і в цьому розрізі як ті, що протиставлені чи протистоять кожному окремому індивіду. Подібні зображення того, що кожна особа *повинна робити*, щоб бути членом соціальної

⁵ Це положення протистойть багатьом підходам у вивченні діяльності, зокрема й тому підходу, який розвиває у своїй “Загальній теорії дії” Т. Парсонс (Parsons [110]; Toward ... [135]). Але, щоб пояснити справжній методологічний зміст цієї відмінності, потрібно продемонструвати особливу логічну природу категорії діяльності.

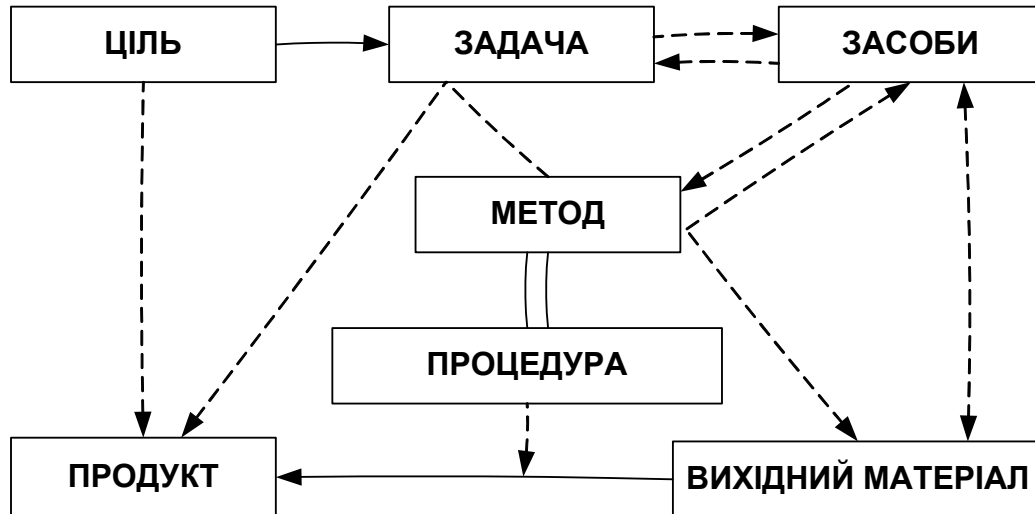

Рис. 3.

Схема набору блоків діяльності у системі абстрактно-методичних уявлень

системи, ми називаємо зазвичай “нормативними” зображеннями діяльності ([70; 77; 80]; Пантіна [50]; Розін [58]; Непомнящая [46]; Москаєва [44]; Алексєєв Н. [2]; Генісаретський [6]).

Нарешті, є доконче абстрактні, власне методичні, уявлення діяльності, що подані у вигляді набору блоків. Найпростіші з них мають вигляд, поданий на *рис. 3*, хоча найчастіше використовуються складніші схеми з великою кількістю різних блоків. Усі вони постають у ролі “розбірних ящиків”, що допомагають виділяти основні елементи як у своїй персональній діяльності, так і в діяльності інших людей.

Кожен із цих способів зображення діяльності має свою сферу практичних та методологічних ніш застосування, кожен задає особливу групу моделей і схем, які узасаднюють ті чи інші *описові чи оперативні системи знання*.

Звісно, відповідь на питання про те, які схеми та моделі діяльності взагалі можливі і які з них дають адекватне уявлення про діяльність як особливу дійсність, буде отримано лише в ході майбутнього багаторічного розвитку теорії діяльності й усіх тих дисциплін, що спираються на неї. Але вже зараз є змога вказати на два суттєві моменти, що характеризують ці схеми. Один з них полягає в тому, що схеми діяльності завдяки неоднорідності своїх елементів і поліструктурному характеру мають значно більші *оперативні можливості*, ніж будь-які інші схеми і моделі з уже існуючих природничо-наукових

теорій. Принципово вони такі – і це відповідає реальному становищу людської діяльності, – що дозволяють описувати та пояснювати з певного боку все, що зустрічається й може зустрітись у нашому досвіді. При цьому те, що ми називаємо “діяльністю”, є, з одного боку, гранично широка, по суті універсальна, *конструктивна чи оперативна система*, з одиниць якої можна вибудовувати моделі будь-яких соціальних явищ і процесів, а з іншого (за відповідної інтерпретації) – “*субстанція*” особливого типу, що підпорядковується специфічним *природним законам* функціонування та розвитку.

Завдяки цьому схеми діяльності, коли вони співвідносяться з іншими схемами, що зображають будь-які соціальні процеси, відношення та зв’язки, можуть трактуватися як зображення механізмів цих процесів і зв’язків (при цьому всяка одиниця діяльності має, зазвичай, свою власну систему, що охоплює різноманітні елементи та зв’язок між ними). Тоді твердження, що та чи інша одиниця діяльності діє як механізм, котрий здійснює чи продукує якусь іншу структуру, означає, що ми якимось чином співвідносимо ці дві структури та встановлюємо між ними певне відношення відповідності (зауважимо, забігаючи дещо вперед, що це методологічне положення відіграє вирішальну роль в аналізі основного соціального відношення “норма – реалізація”).

Другий важливий момент полягає в тому, що вже існуючі схеми та моделі діяльності дозволяють *раціонально і порівняно просто*

пояснювати такі співвідношення між різними елементами нашого світу, які до останнього часу викликали лише подив і здавалися вкрай парадоксальними (ці моменти ми обговорюватимемо в наступних розділах цієї програми).

III. КАТЕГОРІЇ І НАУКОВИЙ ПРЕДМЕТ

Називаючи діяльність системою та поліструктурою, ми прагнемо задати “категорійний образ” наукових предметів, у яких вона, за припущенням, може бути схоплена та адекватно описана. Це визначення все ж не можна розуміти безпосередньо об’єктно: говорячи, що діяльність є система, ми першочергово характеризуємо *наші власні способи аналізу та зображення діяльності*, але при цьому хочемо, щоб вони відповідали досліджуваному об’єкту; відтак категорійне визначення все таки стосується об’єкта, але опосередковано – через *науковий предмет*⁶. Тому справжній зміст всіякого категорійного визначення розкривається за основними характеристиками наукового предмета; ці ж характеристики задають “шаблон”, яким ми можемо порівнювати один з одним різні категорійні визначення.

Сучасні дослідження з методології показали, що наука в цілому і будь-які її відносно самостійні підсистеми не можуть бути зведені до однієї-єдиної епістемологічної одиниці, яку раніше було прийнято називати “знанням”. Сьогодні ми знаємо принаймні *вісім* типів епістемологічних одиниць та ще кілька складних інфра- або суперодиноць, що поєднують вихідні одиниці.

До епістемологічних одиниць першого рівня входять:

1. “Факти”, звані також *одиницями емпіричного матеріалу*.

2. “Засоби інтерпретації” (вельми умовна назва, що використовується за відсутності іншої, більш відповідної), серед яких виявляються “мови” різного типу (що описуються в методології та логіці), *оперативні системи математики, системи понять*, запозичені з інших наук чи створені спеціально як засоби у рамках цієї ж науки, уявлення та поняття із

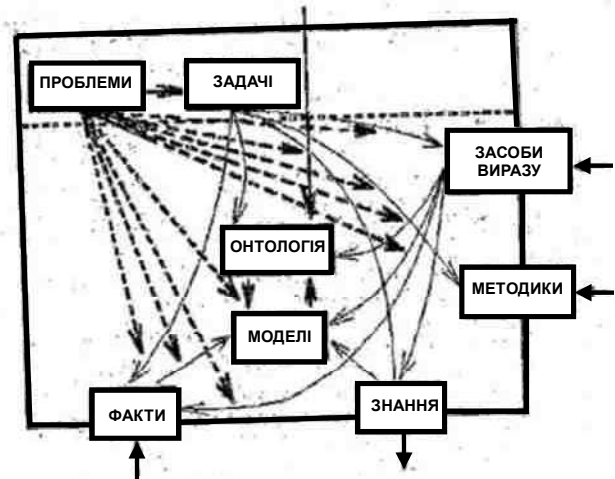

Рис. 4.
Схема епістемологічної системи наукового предмета як структурно-функціональної цілісності

загальної методології тощо.

3. *Методичні приписи або системи методик*, що фіксують процедури науково-дослідницької роботи.

4. *Онтологічні схеми*, що зображують ідеальну дійсність вивчення.

5. *Моделі*, що репрезентують окремі об’єкти дослідження.

6. *Знання*, що об’єднуються у *систему теорії*.

7. *Проблеми* наукового дослідження.

8. *Завдання* наукового дослідження.

Зараз прийнято, зображуючи ці одиниці у межах однієї епістемологічної системи, точніше – те, що називається “науковим предметом”, замальовувати у вигляді блок-схеми, особливим чином зображує *побудову*, а іноді *функціональну структуру* цього цілого⁷. В одному з можливих варіантів побудова наукового предмета подана на **рис. 4**⁸.

Будь-яка досить розвинена наука може бути уявлена у такому наборі блоків. Якщо ця наука вже склалася, то блок-схема буде слугувати *зображенням існуючих* у ній предметів, якщо вона, подібно до теорії діяльності, ще тільки утворюється, то буде виразом *конструктивних вимог* до її майбутніх предметів, або їх *проект*ом.

⁶ Про поняття “предмет” чи “науковий предмет” див. [76, с. 157-170, 172-178, 182-193; 79; 83; 132].

⁷ Більш детально побудова наукових предметів і функція різних епістемологічних одиниць розглядаються в (*Пробл. иссл. структури ...* [52]).

⁸ У цій схемі поки що ніяк не розрізняються *функціональні структури та організованості матеріалу*; принципова відмінність цих двох планів в уявленні систем буде обговорюватися нижче.

Залежно від завдань дослідження і, природно, способів використання самої схеми на неї накладатимуться “мережі” з різних зв’язків і відношень, а паралельно цьому в площині теоретичного опису науки вибудовуватиметься фіксована ієрархія різних системних уявлень⁹.

Основна складність, що виникає при вирішенні цього завдання, пов’язана з тим, що між усіма блоками, що входять до системи наукового предмета, існують *відношення та зв’язки рефлексивного відображення*¹⁰.

Засоби для розплутування цих відношень і зв’язків дає аналіз процедур і механізмів науково-дослідницької діяльності, які відображаються на цій блок-схемі у вигляді *процесів функціонування та розвитку наукового предмета*. Залежно від того, який процес ми виділяємо, блок-схема і предмет, що стоїть за нею, постають або у вигляді *штучно перетвореного об’єкта*, або у формі *природно мінливого цілого*, або в образі “машини”, *котра переробляє деякий матеріал*. До прикладу, якщо ми виокремимо із системи наукового предмета блоки “емпіричний матеріал” і “теоретичні знання” і вважатимемо, що мета та призначення науки полягає у перекладі “фактів” у форму “теоретичного знання”, то вся система наукового предмета зорганізується у вигляді “машини”, яка здійснює цю переробку (Розин, Москаєва [59]; Розин [56]; Самсонова, Воронина [52]). Але так само ми зможемо вирізнити завдання конструювання чи перетворення відповідно до “фактів”, що надходять у блок емпіричного матеріалу, блоків “моделі”, “методики”, “онтологія”, “засоби вираження”. Тоді всередині системи наукового предмета ми повинні зафіксувати ще кілька “машин”, які здійснюють ці конструювання та перетворення.

Особливе місце у системі наукового предмета займають “проблеми” та “завдання”; вони фіксують *відношення невідповідності* між наповненнями інших блоків системи науки та визначають загальний характер і напрямок процесів науково-дослідницької діяльності, що перебудовують ці наповнення.

Крім того, кожен науковий предмет існує і змінюється в широкому оточенні інших науко-

вих предметів: математики, загальної методології та філософії (Розин [57]; Москаєва [46]; Симоненко [60]). Із цього оточення він може отримувати емпіричний матеріал, онтологічні уявлення та схеми, а також засоби вираження для змісту, що забезпечують наповнення всіх блоків. Деякі з елементів цього оточення, скажімо, з боку філософії та методології (але не математики!), *керують* функціонуванням та розвитком наукових предметів¹¹; зокрема, визначальним для всіх таких предметів є зміна та розвиток категорій мислення, що здійснюється у рамках та засобами філософії і методології.

Системи, що утворюють наповнення всіх блоків наукового предмета, побудовані відповідно до певних категорій; виправдано сказати, що категорії задають побудову систем наповнення, а також керують усіма розумовими рухами-зсувами всередині них та переходами від одних систем до інших у рамках загальної структури наукового предмета. Тому будь-яка важлива зміна у способах фіксації та опису будь-якого об’єкта засобами науки означає водночас *зміну апарату категорій*, що характеризують наше мислення; і навпаки – зміна основних категорій, що визначають рівень та способи нашого мислення, має привести і призводить до розбудови наповнень усіх блоків наукового предмета.

Відповідно до цього перехід до нових категорій, адекватних такому об’єкту, яким є діяльність (зокрема, до категорій системного підходу), повинен призвести до змін та перебудови всіх традиційних типів структур та організованостей у всіх блоках наукового предмета – задати іншу логічну структуру знанням, моделям, онтології, методикам (або методам) і навіть проблемам і завданням.

Прослідкувати ці зміни за всіма блоками наукового предмета, що описує навіть якийсь один, узагальнений об’єкт, – дуже складна і трудомістка робота, що ніяк не вкладається у рамки одного дослідження, хоча би яким об’ємним воно не було. Тому зазвичай, коли проводять аналіз якогось певного наукового предмета чи вибудовують методологічну планку майбутніх наукових досліджень, обме-

⁹ Про відмінність системних уявлень та їх ієрархії ми будемо говорити нижче; див. також (Гуцин і др. [12]; Дубровський [16]).

¹⁰ Про відношення рефлексії див. розділ VIII, а також ([85]; Лефевр [32]).

¹¹ У загальному вигляді відношення управління, що існує між філософією і спеціальними дисциплінами, розглядається в (Розин, Москаєва [59]; Розин [57]; Москаєва [43]). Зміст методології та її керівний вплив на наукові предмети висвітлюється детальніше в роботах [86; 91].

жуються наповненням лише *блоку онтології*, що задає загальне уявлення тієї дійсності, яка створюється даною наукою і вивчається в ній¹².

Таке обмеження цілком припустимо, оскільки блок онтології займає у системі наукового предмета, з одного боку, центральне, з другого боку, дуже відособлене місце. Всі інші блоки, по-перше, відображають свій зміст на онтологічній картині, а по-друге, залежать від онтології і часто конструюються на її основі, або принаймні обґрунтовуються нею. Тому онтологічні картини науки доречно розглядати багато в чому незалежно від інших блоків і водночас вважати, що інші блоки нами при цьому якось схоплюються і враховуються, оскільки вони вже відобразили свій зміст у блоці онтології. Таке обмеження *показових характеристик* наукового предмета позначається й на аналізі предметного змісту категорійних визначень: він також центрується на онтологічній картині, проте інші компоненти змісту, зокрема операційно-методичні, формальні і проблемно-запитувальні, організуються навколо неї і розглядаються переважно тією мірою, якою вони впливають на онтологічну компоненту змісту, або вже відображені в ній. Саме у такому плані ми і маємо зараз розглянути основні категорії, які застосовуються у системному аналізі діяльності¹³.

IV. ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Коли нині характеризують “систему” (чи зміст поняття, чи об’єкт), то кажуть зазвичай, що це *складна єдність*, у якій можуть бути виділені *складові – елементи*, і навіть схема зв’язків чи *відношень між* елементами – *структура*¹⁴. За цим визначенням ми ніби безпосередньо бачимо об’єкт, складений з елементів та зв’язків між ними; те, що бачимо, і є *онтологічна картина системного підходу*. Але сама онтологічна картина, як ми вже говорили вище, знімає, “згортає у собі” всі ті *процедури та способи оперування*, які застосовуємо до різних знакових елементів наукових

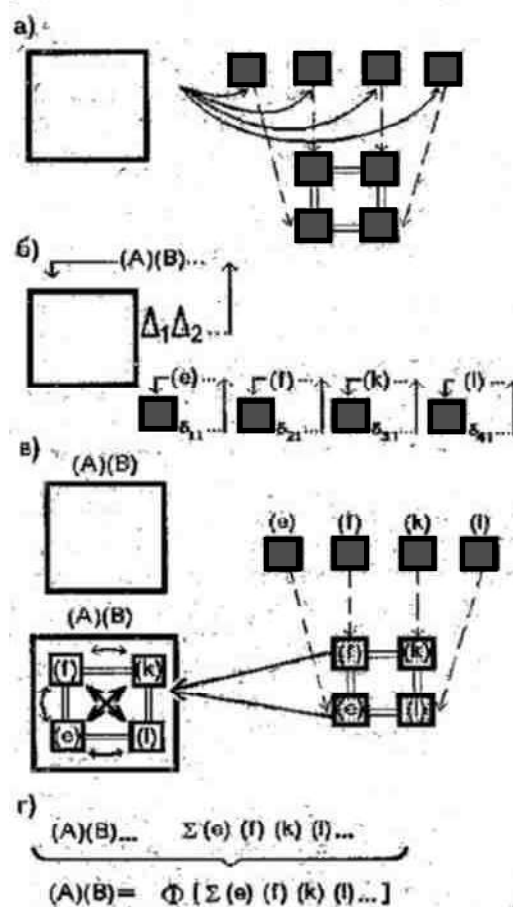

Рис. 5.

Схема онтологічної картини системного підходу у зв'язках і взаємодоповненні процедур та способів оперування структурними елементами

предметів, що відтворюють об’єкти у вигляді систем. І саме вони мають бути розкриті, якщо хочемо визначити категорії системного підходу.

За онтологічною картиною, поданою у наведеному вище визначенні, щонайменше перебувають *три* групи процедур.

Перша з них охоплює дві процедури: *розкладання* об’єкта на частини та *об’єднання* частин у ціле (*рис. 5а*). Зазвичай об’єднання проводиться за допомогою додатково введених

¹² Саме це ми й зробили вище при обговоренні проблем аналізу та опису діяльності.

¹³ Уявлення про сучасний стан системно-структурних досліджень можна отримати з робіт ([76]; *Пробл. иссл. систем...* [51]; *Блауберг и др.* [4]; *Общая...* [47]; *Исследования...* [21]; *Системные...* [61]; *Пробл. методологии...* [53]).

¹⁴ У цьому аспекті вкрай цікаві тексти авторів, які працюють у різних галузях науки і техніки і які прагнуть там докласти загальні поняття системно-структурної методології, скажімо (*Gerch, Lahning* [110]; *Heinzmann* [111]; *Мельников* [40; 41]). Але вповні так само визначення можна знайти й у багатьох роботах, які спеціально присвячені системній проблематиці, до прикладу (*Bertalanffy* [105; 106]; *Bertalanffy et. al.* [107]; *Vasspeg* [137]; *Ланге* [21]; *Холл, Фейдджин* [69]; *Эллис, Людвиг* [99]; *Клир* [25]).

зв'язків. Завдяки зв'язкам ті частини, що унааявлювалися після розкладання у ролі *простих тіл*, стають *елементами*. З певної погляду об'єднання елементів у ціле постає як зворотна процедура стосовно розкладання цілого частини; однак те, що виходить у результаті, не становить повернення до вихідного стану цілого.

Друга група процедур – *вимір* емпірично заданого об'єкта та фіксація його “сторін” чи властивостей у різних за своєю формальною побудовою характеристиках. Після того, як об'єкт розкладено на частини, до отриманих “простих тіл” теж можуть застосовуватися процедури вимірювання, й у такий спосіб ми будемо отримувати, з одного боку, *характеристики вихідного об'єкта* цілого, а з іншого – характеристики його частин (*рис. 5б*). Операцією, зворотною до вимірювання, буде *відновлення* об'єкта за його характеристикою.

Третя група процедур охоплює, по-перше, *занурення* елементів та об'єднанчюї їх структури немов би всередину цілого (*рис. 5в*) і, по-друге, зворотну операцію “*вилучення*”, “*виймання*” елементів або структури з цього цілого.

Зазначені групи процедур тісно пов'язані і взаємно доповнюють одна одну. Об'єднання елементів у єдність за допомогою зв'язків має на меті повернутися назад до вихідного цілого. Але саме це повернення може бути визначено та оцінено лише з погляду характеристик, виявлених за допомогою другої групи процедур. До суті, ототожнення вихідного цілого і новоствореної структурної цілісності відбувається за характеристиками властивостей (*рис. 5г*): властивості структурної цілісності повинні бути точно такими, якими були характеристики вихідного цілого, – саме для цього ми здійснюємо об'єднання частин. Але це ототожнення характеристик повинно відповідати в іншому вимірі предмета занурення структурної цілісності у вихідне ціле. Таким чином, об'єднання частин за допомогою зв'язків та ототожнення характеристик постають як форма логічного руху-поступу, завдяки якому здійснюється *занурення*¹⁵.

Винятково важливим тут є питання про значення зв'язків і структури. Загалом на цьому етапі зв'язки виступають як *додаткові засоби*, що привносяться ззовні саме для того,

щоб *скріпити*, *зв'язати*, *стягнути*. частини, отримані під час розкладання. Їх не було у вихідному цілому, коли ми розчленовували і розкладали його на частини. Але оскільки сукупність елементів не становить ціле, то ми вводимо ці додаткові складові, щоб отримати з плетива елементів деяку єдність. Вся ця робота дуже нагадує склеювання розбитого дзеркала: щоб зібрати його з уламків, ми вводимо або додаткову основу і клей як те, що з'єднає ці уламки в єдність, або ж набір стриженьків, на які насаджуємо ці уламки. Ні клей, ані стриженьки не належать до складових дзеркала як такого, принаймні у вихідному стані; але й у новому стані, незважаючи на те, що вони вже *стали* частинами дзеркала, їх існування не впливає і не повинно впливати на роботу самого дзеркала. Узагальнюючи цей простий приклад, можна сказати, що зв'язки, які вводяться для об'єднання елементів, мають інший статус відносно цілого, ніж самі ці частини: вони не визначають властивостей цілого; тому стосовно цілого вони існують на іншому рівні ієрархії¹⁶.

Але зв'язки і структура розглядалися у ролі зовнішніх додатків, які впливають на властивості та роботу цілого лише на перших етапах системного аналізу. В молекулярно-кінетичній теорії речовини їх стали враховувати практично вже з Д. Бернуллі, хоча тривалий час зв'язки фігурували там тільки у своєму конкретному фізичному втіленні, а не за їхньою узагальненою логічною сутністю. Тому дійсний переворот у трактуванні відношення між зв'язками елементів та властивостями цілого стався лишень у другій половині ХІХ століття, коли структурна хімія показала, що той самий набір елементів може давати кілька різних цілісностей, які характеризуються різними властивостями, і причина цього закладена у *способах зв'язку цих* елементів у ціле, отже – у *структурі*. Структура, поруч із елементами, стала тим [*фактором*], що визначає властивості цілого.

Проте такий висновок створив масу специфічних труднощів у дослідженні та призвів до численних парадоксів. Так, одним із найхарактерніших серед них є парадокс “матеріальності – нематеріальності” зв'язків і структури. Поки елементи та зв'язки розташо-

¹⁵ Вельми цікавою для характеристики того, як усі ці моменти розуміються в сучасній теорії систем, є робота (Тода, Шуфорд [65]).

¹⁶ Про логічну структуру поняття зв'язку див. [76, с. 182-193].

увалися на різних рівнях ієрархії предмета, питання матеріальності зв'язків просто не поставало; а як тільки зв'язки опинилися на одному рівні, або навіть в одній “площині” з елементами, так одразу ж цей парадокс набув першорядного значення¹⁷.

Велика група парадоксів пов'язана з проблемами емпіричного обґрунтування зв'язків і структур. Якщо частини отримуються шляхом реального (або мислимого реальним) розкладання цілого, і завдяки цьому, як можна припустити, доступні емпіричному аналізу, то зв'язки та структура, як ми вже наголошували, привносяться ззовні і мають суто конструктивний та гіпотетико-дедуктивний характер. Те, що їх прийняли визначальними властивості цілого, не змінило їхнього характеру. З'явилося лише нове завдання – пояснювати властивості цілого за допомогою моделей структур, і [відтак] появились процедури, що відповідають цьому завданню. Сутнісно, структура завжди була ф і к ц і є ю, яка вводилася для зв'язку і пояснення властивостей цілого і зовні оприявнених залежностей між ними. Тому структури завжди підбиралися так і такими, щоб вони могли пояснити вже виявлені властивості та залежності властивостей. Але що тоді могло підтвердити та обґрунтувати істинність уведеної дослідником структури? У спробах відповідати на це питання логіки перебрали безліч варіантів розв'язків, починаючи від “наївного підтвердження” і закінчуючи “еволюціоністською фальсифіка-

цією” (Popper [128; 129; 130]; Lakatos [114]; Lakatos [27]). Загальний результат був маловтішним: з'ясувалося, що будь-яке підтвердження має вельми умовний і тимчасовий характер, а сенс пізнання полягає в тому, щоб якнайшвидше спростувувати всі структури, що вводяться гіпотетично (Lakatos [115; 116]).

Проте настільки радикальний критицистський висновок був, звісно, неспроможний зупинити онтологічного конструювання об'єктів із зв'язків і структур. Останні стали фактично загальними будівельними елементами, з яких відтепер створюються картини різних об'єктів. Крім того, виявилось, що потрібно ще запровадити залежності між зв'язками, які утворюють немов би дійсність третього рівня, що перебуває над зв'язками та елементами; і саме ці залежності характеризують структуру як ціле, адже саме вони поєднують зв'язки та збирають їх у єдність. Водночас така конструкція внутрішньої побудови об'єкта дає зовсім нове уявлення його як цілісного утворення [76, с. 175-182].

Але найголовнішим запереченням проти цього способу оприявнювати та аналізувати системи були все ж таки не ці труднощі та парадокси, а те, що при такому підході не вирішувалося і не могло бути вирішене головне завдання системного аналізу – встановлення формальних відповідностей між процесом у цілісному об'єкті та процесами у його частинах, [себто] відповідностей, що дають змогу шукати матеріальну реалізацію для певних

¹⁷ Чудовий за своєю безпосередністю виклад цієї проблеми дає Г.П. Мельников:

“Елементи конкретної системи, як правило, фізично так чи інакше відчутні, у щось утілені. Це можуть бути і металічні деталі верстата, і живі люди, між котрими встановилась певна схема відносин, і фрази, так чи інакше залежні одна від одної. Тому введемо ще одне поняття – субстанція, розуміючи під цим терміном усе те конкретне фізичне, у що втілені елементи складного об'єкта. Отож субстанцією може бути і будівельний матеріал, і живий організм, і ланцюжок букв на папері, і будь-які інші форми зовнішнього вияву матеріальності елементів системи.

Звичайно, зв'язки між елементами також можуть бути подані вповні відчутною субстанцією, до прикладу, клей, цв'яхи, чи шарніри між складовими частинами механічної системи. Однак навіть у цьому разі загальна кількість субстанцій, що наявна у зв'язках, які утворюють структуру механічного об'єкта, безпосередньо менша кількості субстанцій, що міститься в елементах об'єкта; тому нерідко існує достатньо підстав нехтувати субстанцією зв'язків та аналізувати структуру як «чисту схему відношень»...

Як це не парадоксально на перший погляд, відсторонення від субстантних властивостей елементів і зв'язків системи та опис цієї системи винятково в структурних термінах зовсім не означає, що ми повністю позбавляємося можливості мати інформацію про субстанцію системи. Річ у тім, що кожний елемент системи, зі свого боку, може розглядатися як самостійний складний об'єкт; а оскільки багато його властивостей також залежать від притаманних йому структурних особливостей, то це означає, що суто індивідуальні особливості елемента як субстантної самостійної одиниці так само можуть бути сформульовані у термінах своєрідності його структури. Відтак методика аналізу та опису структур, методика виявлення тих властивостей системи, які пов'язані тільки з особливостями її структури, виявляється придатною і до описання особливостей субстанції елементів.

Тому при структурному аналізі системи відкриваються можливості уникнути повного «знекровлювання» індивідуальних субстантних властивостей елементів, тому що за потреби ці властивості вдається зрозуміти як структурні, ускладнивши висхідну структуру системи відображенням «мікроструктурних» властивостей елементів” (Мельников [40, с. 69]).

процесів, або (зворотна процедура) *передбачати процеси* в цілому, якщо відома матеріальна організація частин.

У тих групах процедур, які ми описали вище як такі, що стоять за прийнятими і найпоширенішими онтологічними картинами систем та їх визначеннями, були відсутні виявлення та опис процесів. Відсутні вони й у багатьох новітніх підходах до аналізу систем¹⁸.

Це не означає, що процеси взагалі не ведуть розмову. Ні, вони завжди згадуються, [головно] як “функціонування системи” (зверніть увагу: не як “система функціонування”, а так, ніби “функціонування” є атрибутом системи, яка існує незалежно від самого функціонування і може або функціонувати, або не функціонувати), як “способи функціонування”, як “динаміка” системи тощо, але потім переважна більшість дослідників зводить процеси до структурних, або до параметричних характеристик¹⁹.

Вказані обставини змушують нас дійти невітшного висновку, що *сучасний* системний підхід, тобто підхід, відповідний сучасним інженерним і науковим завданням, неспроможний вже ґрунтуватися тільки на зазначених вище процедурах вимірювання властивостей, розкладання об’єкта на частини і занурення частин усередину цілого, що, отже, недостатньо для тієї плоскої онтологічної картини, яка виражала ці процедури, та обслуговувальних її категорій елемента і структури. Сучасний системний підхід передбачає *зовсім іншу* процедурну основу (охоплює поступ за всіма взаємозаміщуваними площинами наукового предмета, у тому числі за площинами конструювання і псевдогенетичного розгортання системних моделей), а відтак також й іншу онтологічну картину системи, у якій фіксуються інші сторони її як предмета та об’єкта і в інших співвідношеннях. Відповідно до цього вибудовують інші базові категорії системного підходу та дослідницькі проблеми, які поставануть перед нами.

¹⁸ Примітно, що вже Аристотель ставив саме цю проблему як найважливішу: “Важко також відносно до частин визначити, які частини за своєю природою відрізняються від інших і чи потрібно первинно досліджувати частини або ж їх діяльність, до прикладу, мислення чи розум, відчуття чи чуттєву здатність. Така сама ситуація з усіма іншими” (Аристотель [310]).

¹⁹ Подібно до того, як це здійснив Г.П. Мельников, звівши процеси до “домінантів” і “детермінантів” (Мельников [40; 41]).

²⁰ Тут виникає низка складних питань, що стосуються засобів і способів зображення процесів; але ми їх не обговорюємо, тому що вони логічно сліднують набагато пізніше за всіма тими питаннями, які розглядаються у цій роботі.

Значний вплив на онтологію та категорії системного підходу, як ми вже не раз наголювали, зумовлює *проєктування технічних і змішаних систем*. Напевно, можна навіть сказати, що саме воно узасаднює сучасні системні уявлення, багато в чому визначаючи нині розвиткові природничо-наукові уявлення.

У засновках нового уявлення про систему перебувають не структура і не матеріальні елементи, а *процес, який визначає образ об’єкта і задає його цілісність*; в одних випадках це буде процес функціонування, в інших – процес розвитку, в третіх – їхня єдність.

Водночас “процес” становить першу, вихідну категорію системного аналізу; вона визначає перше нашарування системного уявлення будь-якого об’єкта (Гуцин и др. [12]; Дубровский [16]). У цьому нашаруванні процес постає незалежно від матеріалу, в якому може реалізуватися безвідносно до будь-яких структур. Якщо йдеться про функціонування, воно саме організується як система; і ця система “чистого”, якщо можна так сказати, функціонування на цьому етапі і є об’єкт вивчення, він тотожний йому і збігається з розглядуваним об’єктом²⁰.

Будучи першим і засадничим у системному підході, уявлення об’єкта як чистого процесу чи процесної системи недостатньо для повного і практично значущого опису системного об’єкта. Воно недостатньо насамперед тому, що насправді не існує суто процесних систем. Обов’язковою умовою уприсутнення будь-якої системи є *матеріал*. Саме процес і матеріал створюють те *вихідне протиставлення*, на фундаменті якого і навколо якого вибудовується потім системний аналіз та створюються його базові категорії. Переважна більшість авторів говорить про це відношення, між іншим, скоромовкою, і від цього складається враження, що саме це відношення є чимось само собою зрозумілим і встановлюється легко, без жодних труднощів. Але в реальній практиці наукового та технічного системного аналізу

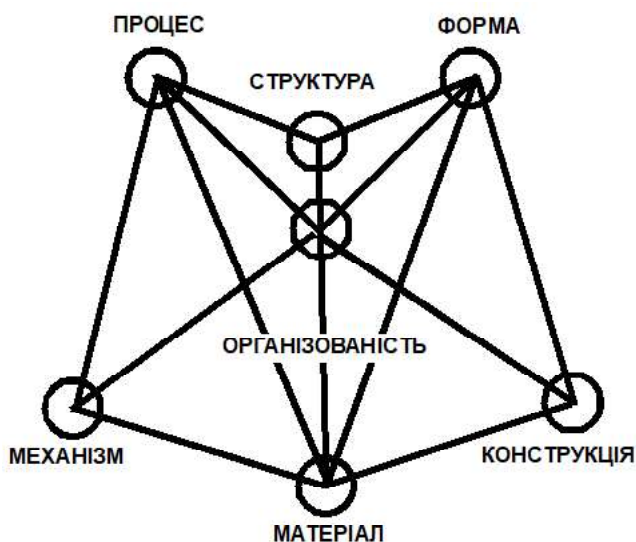

Рис. 6.

Схема категорій системного підходу у їх опозиційності та відносній полнезалежності різнопланового засобового поєднання

саме це становить головну проблему, тому що викликає найбільше труднощів, і саме на розробку методів встановлення цієї відповідності спрямовані нині основні зусилля: як співвіднести процесні системи з матеріалом? – так насамперед ставиться завдання у проектуванні, та як відокремити процеси від матеріалу й подати їх у вигляді самостійної незалежної системи? – так першочергово ставляться завдання в природничо-наукових дослідженнях.

Процеси чи процесуальна система повинні бути відокремлені від матеріалу, щоб ми могли виявляти та фіксувати закони і механізми цих процесів. Але якщо вони чи вона вже відділені від матеріалу і протиставлені йому, то для того, щоб отримати досить повний опис об'єкта, потрібно знову зібрати, з'єднати їх разом, накласти процеси на матеріал.

Саме при вирішенні цього завдання створюються та оформляються решта категорій системного підходу, серед яких ми хочемо насамперед виокремити, з одного боку, структуру та організованість, з іншого – форму, з третього – механізм і конструкцію²¹. Їхні опозиції подано на *рис. 6*.

Перелічені категорії утворюють кілька відносно незалежних одне від одного “полів”, які використовуються спільно при описі конкретних об'єктів, і при цьому між ними встановлюється один шерг категорійних відношень.

Про категорії “процес – структура – організованість” ми більш докладно говоритимемо в наступному розділі, а тут висловимо кілька зауважень про категорії “форма – матеріал”, що утворюють особливе поле.

Свій початок ця категорійна опозиція веде, принаймні, від Аристотеля. Загальноприйнята і дуже ефективна в його час і потім протягом ще кількох століть, вона була істотно трансформована середньовічними схоластами, отримала зовсім новий сенс у дискусіях раціоналізму та емпіризму XVII і XVIII століть, виділила із себе низку нових категорій і категорійних опозицій, оформлених у XVIII та XIX століттях [78], а зараз знову все більше повертається до свого колишнього вихідного змісту завдяки дослідженням діяльності та її специфічних структур (див., до прикладу, *Генісаретський* [6]).

Аристотелеві категорії форми та матеріалу були тісно пов'язані з аналізом діяльності; саме це визначило їх характер та відмінність від усіх наступних вживань і смислових наповнень. Вводячи ці категорії, Аристотель, як правило, звертався до прикладів діяльності, а перенесення самих категорій на суто *природні* явища (якщо таке уявлення було можливим того часу) було вже вторинним актом. [Так,] розглядаючи походження статуї, Аристотель називав мідь, з якої вона виготовляється, *матеріалом*, а саме утворення статуї трактував як накладення на матеріал *форми*. Ще яскравішим є приклад із воском і печаткою на перстені: каблучка вдавлюється у віск і створює в ньому свій відбиток, при цьому форма переноситься із перстенья на віск.

Сьогодні ми користуємося категорією форми та матеріалу для того, щоб пояснити такі явища, як, скажімо, рух букв повідомлення на світловому табло над будинком “Вісті”²². Лампочки, що становлять табло, то запалюються, то гаснуть у певному порядку; вони є матеріалом, а саме повідомлення, яке живе на

²¹ Звісно, цей перелік не вичерпує всіх категорій системно-структурного мислення; крім того, у зв'язку із системно-структурною методологією і подекуди у її контексті треба розглядати ще низку специфічних для неї категорій, котрі потерпають від неї істотні зміни, до прикладу, такі, як категорії *субстанції і знаку*.

²² Ця ілюстрація специфічного відношення накладання форми на матеріал, прозора і вельми зручна, належить В.О. Лефевру.

цьому матеріалі (можна сказати для об'язності, що “паразитиє на ньому”, бо воно підпорядковується зовсім іншим законам, ніж закони електричного струму), утворює форму (*Лефевр [33]*).

Цей приклад добре пояснює, чому ми пов'язуємо один з одним названі вище *поля категорій*: легко можна помітити, що форма у цьому плинні світлених літер є певною структурою, що об'єднує окремі елементи – лампочки табла; і те, що вони спалахують і гаснуть, визначається законом розгортання та руху цієї структури.

V. СХЕМА АНАЛІЗУ ПОЛІСТРУКТУРНОЇ СИСТЕМИ

Поки ми розглядаємо категорії самі по собі, як деякі *предмети думки* (чи то в рамках “нормативної логіки”, гносеології чи так званого “вчення про категорії”), вони постають як незалежні та протиставлені одна одній: кожній категорії відповідає свій особливий зміст і навіть свій особливий абстрактний об'єкт. Але якщо ми виділимо якийсь *складний системний об'єкт* і почнемо аналізувати його, використовуючи при цьому різні категорії, то між ними завдяки динаміці самого аналізу встановлюються зв'язки та відношення зовсім іншого типу, що відповідають *логіці аналізу* об'єкта. При цьому самі категорії особливим чином організуються. Якщо ми орієнтуємося на метод “сходження” [97] і наші уявлення об'єкта повинні розгортатися в *наступності від абстрактного до конкретного*, то й послідовність запровадження самих категорій обслуговуватиме цю основну лінію, сутнісно буде визначена нею. Якщо ж у нас буде будь-який інший принцип аналізу об'єкта, він закономірно породить іншу наступність задіяння категорій. Але кількість можливих процедур аналізу завжди обмежена, [до того ж] кожна процедура задає суворо певну схему руху [думки] в категоріях.

Розглянемо одну із цих схем, саме ту, яка, за припущенням, є логічною та онтологічною основою системного аналізу діяльності. При цьому матимемо на увазі, що на першій фазі (якою ми тут й обмежуємося) порядок аналізу постає як наступність його етапів; ця нас-

тупність буде трактуватися нами як *логічно необхідна*.

1. Хоча в попередніх розділах ми весь час підкреслювали, що діяльність не може бути подана як процес і вимагає *системно-структурного уявлення*, проте починати всю роботу з аналізу систем треба, як зазначалося вище, із визначення та зображення тих процесів, які задають специфіку діяльності.

Якщо діяльність характеризується не одним, а низкою різних процесів – а саме до цього висновку нас підводить весь досвід проведених досліджень, – то ми маємо якимось шляхом, хоча б навіть гіпотетично, виокремити з їхньої сукупності чи системи той процес, який може вважатися *основним і визначальним*, що підпорядковує собі решту процесів. Саме з нього ми повинні починати характеристику діяльності та тимчасово залишити всі інші процеси осторонь.

Питання про те, як зображуються і можуть зображуватися процеси такого типу, які ми знаходимо у діяльності, вимагає спеціального обговорення. Цілком припустимо, що при першому підході процес буде охарактеризований суто словесно, скажімо, як “*відтворення*” деяких систем діяльності [81; 85; 89; 92].

2. Зображення процесу в прийнятих нині канонічних формах має сув'язь істотних недоліків; зокрема, неминуче виникає *уявлення процесу як об'єкта*, що залишає осторонь сам досліджуваний об'єкт (особливо якщо процес відображується у формі змінних характеристик). Тому, щоб мати можливість співвідносити зображення процесів з об'єктами, до яких вони відносяться, вдаються до спеціальних *структурних зображень*.

Зображення об'єкта у вигляді структури, таким чином, має відповідати, з одного боку, зображенням та описам процесів, а з іншого – зображенням та описам об'єктів як “*речей*”, або, у більш загальних термінах, об'єктам як матеріальним утворенням.

З огляду на подану вище функціональну характеристику структурного зображення, можна стверджувати, що структура виступає, принаймні з деякої однієї сторони, як *призупинене зображення процесів*; простіше кажучи, *структура – це статичне уявлення процесу*²³.

²³ Конкретною ілюстрацією цих положень можуть слугувати розмірковування з багатьох робіт, що присвячені системному дослідженню і проектуванню. В одних із них перехід від процесів до структур відбувається поза будь-якої свідомої фіксації цього; говорячи про процеси (перетворення, передачі інформації, зміни та ін.), дослідник паралельно вимальовує статистичні структурні уявлення їх у вигляді відношень і зв'язків між елементами чи блоками системи (Holl [112]; Gosling [109]). У таких випадках структурне зображення безпосередньо ототожнюється із зображенням процесів.

3. У наведених вище визначеннях структури вже було задане орієнтування на перехід до матеріалу: структура виступала як проміжне зображення, що пов'язує зображення процесів із зображенням об'єктів як "згустків" матеріалу. Структурне зображення має відповідати зображенню об'єкта вивчення як матеріального утворення, але саме собою воно не містить жодних матеріальних характеристик і взагалі перебуває зовсім в іншій площині. Власне, структура – це особливий "знаннєвий конструкт", якому ми не приписуємо і не можемо приписувати *матеріальне існування*. Тому на наступному етапі аналізу ми повинні перейти до матеріалу системи, що відповідає виділеній структурі, та охарактеризувати його *будову*.

Тут діє надскладний і багато в чому неочевидний методологічний принцип: на перших етапах аналізу матеріал повинен розглядатися як *безформний*, як *чиста можливість будь-якої організації*. Насправді це, звичайно, не так: будь-який матеріал, який ми виділяємо у якомусь об'єкті при "спаданні", завжди структурований, завжди має певну будову²⁴, але щоб мати можливість побудувати систематичне і логічно виправдане міркування у процесі "сходження", ми маємо спочатку вважати, що матеріал не структурований.

Протиставивши матеріал структурі й уявивши його тим самим як чисту можливість організації, ми робимо потім структурування матеріалу за допомогою вже зафіксованої нами на другому етапі структури. Ми ніби віддруковуємо структуру на матеріалі, отримуємо її відбиток, і таким чином перетворюємо матеріал на певну організованість. Сама структура завдяки цій процедурі постає вже як форма.

Зазначені вище три етапи дослідження утворюють *один цикл*. У результаті ми отримуємо *три* послідовні зображення об'єкта, пов'язані одне з одним процедурою їх створення і належними в ній відповідностями: структура відповідає процесу, організованість відповідає структурі. Завдяки цим відповідностям усі три послідовно отриманих нами зображення можуть бути *зібрані разом*, немов би *сплющені* в одне зображення і в такий спосіб задають потрійне (триаспектне), але водночас *цілісне зображення об'єкта*. Розглядаючи їх

разом як одне зображення, ми маємо підстави говорити про *організовану структуру*, або про *організований процес*.

4. Вводячи першу процесну характеристику об'єкта, ми припустили, що виділений нами процес не є єдиним, що в досліджуваному об'єкті існують і повинні описуватися ще інші процеси. І тепер завдання полягає в тому, щоб їх задіяти до розгляду.

У вирішенні цього питання багато залежить від того, які відношення, зв'язки та залежності ми будемо встановлювати між процесами, виокремленими нами першими і наступними. По суті, можливо [обґрунтувати] кілька різних відношень, і залежно від того, які вони, нам доведеться користуватися різними додатковими категоріями.

В одному випадку другий процес може перебувати як би "всередині" першого, бути *частиною* його, в іншому – він буде *незалежний* від першого, і тоді між ними можливе *відношення взаємодії*, у третьому – цей же процес може утворювати *механізм здійснення першого* і т. ін. У найбільш відомих реалізаціях методу сходження від абстрактного до конкретного розглядають зазвичай таке відношення між першим і другим процесами, коли перший є *загальним процесом*, немов би задає рамку для другого, й одночасно *специфічним*, *вактуальним поряд із цим другим* ([74]; *Зиновьев* [20]; *Zinovev* [141]).

Принаймні, на четвертому етапі побудови зображення об'єкта потрібно виділити і якимось чином уявити другий процес, який характеризує досліджуваний об'єкт. Це уявлення, як ми вже говорили, може бути задано у різних мовах, і від вибору їх, зазвичай, залежатимуть ті відношення, які ми зможемо встановити між ним та уявленнями першого процесу.

5. На засадах зображення другого процесу вибудовується зображення відповідної структури. В результаті ми отримуємо два структурні зображення, за припущенням таких, що відносяться до одного і того ж об'єкта.

Якщо ми маємо якісь підстави припустити, що другий процес є *більш розвинутою формою* першого, друга структура може бути отримана не просто із загального інтуїтивного чи емпі-

В інших роботах процеси відтворюються у формі структур з чітким розумінням категорійної відмінності зображуваного і зображення, і тоді перехід від процесів до структур має складний опосередкований характер, здебільшого передбачає апеляцію до методу побудови зображень (див., зокрема, наші міркування, які присвячені структурному зображенню процесів відтворення діяльності [85, с. 30-42] і структурному зображенню процесів розуміння [1974a]).

²⁴ Схеми розкладання об'єкта на функцію і структурований матеріал описана в нашій роботі [73, с. 460-462].

ричного уявлення про другий процес, а шляхом спеціальної *процедури розгортання* першого структурного уявлення. І тут друга структура від початку пов'язана з першою, де перша постає як її елемент чи підструктура. Але, поряд із цим, можуть зустрітися і такі випадки, коли другий процес і, відповідно, друга структура повинні розглядатися як незалежні від перших, як такі, що існують окремо та самостійно від них. У такому разі ми маємо віднайти якісь форми зв'язку структур одна з одною.

Але сама ідея зв'язку (або її окремий варіант – взаємодії) структур одна з одною суперечить поняттю структури. Адже структура, за визначенням, – це цілісність, що не допускає долучення елементів і зв'язків [76, с. 171-172]. Тому твердження, що дві структури взаємодіють чи пов'язані одна з одною, містить суперечність у самому принципі. Проте структури дійсно взаємодіють і можуть бути пов'язані між собою: емпіричні приклади цього ми знаходимо постійно. Тому важливо відшукати логічну форму зображення і фіксації цього факту, сумісну з поняттям структури.

6. Таку логічну форму ми знаходимо в аналізі та зображенні відношень між структурою, що відповідає другому процесу, та організованістю матеріалу, створеною першим процесом. З емпіричного погляду, можливість такого відношення досить очевидна. *Процес діє на матеріал*, змінюючи та перебудовуючи його організованість, й одночасно *матеріал діє на процес*, обмежуючи його певними рамками і таким чином ніби спрямовуючи його “перебіг”. Навіть якщо йдеться про процес зміни будь-якої організованості матеріалу, то все одно ми найчастіше виділяємо та розглядаємо певні параметри, що характеризують стійкість та інерційність цієї організованості, які хіба що протидіють і чинять опір зміні. Отож, і тут встановлюється певне відношення між факторами, що характеризують динамічність і відносяться нами безпосередньо до процесу, та іншими факторами, що характеризують стійкість і належать до чогось, що перебуває поза процесом. Це щось і є *м а т е р і а л*, немовби затиснутий певною формою організованості. Але щоб встановлювати відношення між процесом та організованістю матеріалу, треба сам процес зупинити, уявити його у якійсь статичній формі. Саме цій меті слугує поняття структури і зображення процесів у вигляді

структур. У цілому вся ця процедура постає як “накладення” на вже існуючу організованість нової структури.

7. Взаємодія між структурою та організованістю призводить, з одного боку, до зміни та розбудови організованості, а з іншого – до зміни структури. Однак спочатку ми не можемо відносити ці зміни ні до структури, ані до організованості, тому що єдиним справжнім результатом цієї взаємодії є *нова організована структура*, або, що те ж саме, *по-новому структурована організованість*.

Вкрай важливими тут виявляються тимчасові відношення між аналізованими нами процесами. Якщо вони зовсім не збігаються у часі і лише плінуть один за одним, то говорити про будь-яку взаємодію самих процесів не має сенсу. І тут перший процес через створену ним організованість *впливає* на другий – особливим чином *організує* його; [натомість] другий процес ніяк не впливає на перший. Якщо ми те саме відношення розглядаємо з точки зору організованостей, то справа має інакший вигляд: другий процес *впливає* на організованість, створену першим процесом, *ламаючи і перебудовуючи її*. Якщо процеси хоча б якоюсь мірою збігаються один з одним у часі, то ми можемо і повинні ставити питання про можливість *злиття* чи *суперпозицію процесів*. Загалом між процесами має існувати якесь відношення, до прикладу, *відношення регулювання чи управління*. Тут можуть утворюватися найхимерніші комбінації: скажімо, два процеси можуть відбуватися на різному матеріалі, але водночас і паралельно відображатися на одному й тому ж, третьому матеріалі і таким чином об'єднуватися, або зв'язуватися в ньому²⁵.

Результати накладання структури на вже існуючу організованість можуть фіксуватися нами шляхом зіставлення двох організованостей – вихідної та нової. Тоді другий процес і, відповідно, друга структура виступатимуть як те, що змінює і перебудовує вихідну організованість, як механізм змін, що відбуваються в ній. У такому разі ми, природно, не можемо говорити про зміну самого процесу чи його фіксаційної структури; ми уявляємо їх як реконструйовані *причини* або *джерело* зафіксованих змін організованості. Щоб реконструювати цей процес чи відповідну йому структуру з урахуванням можливих змін, що відбуваються під впливом тієї організованості матеріалу, на яку вони накладаються, потрібні якісь

²⁵ Характерні приклади таких зв'язків дають нам механізми свідомості (Лефевр [32]; Генисаретский [7]).

додаткові уявлення, зокрема уявлення про реалізацію аналізованого процесу на інших організованостях матеріалу, або ж – ідеально мислимий випадок – поза будь-якими організованостями.

Реконструювавши другий процес та відповідну йому структуру, ми можемо зіставити їх з уявленнями першого процесу першої структури. Тоді на формальному рівні ми маємо змогу обговорювати можливі зв'язки і відношення між різними процесами та, відповідно, різними структурами, які, як ми знаємо, *накладаються чи можуть накладатися на один матеріал*.

8. Отримавши таким чином три ряди відповідних один одному зображень (у першому ряду – два процеси з формально встановленими зв'язками та відношеннями між ними, у другому – дві структури з формальними зв'язками та відношеннями, у третьому – організованості матеріалу, що послідовно змінюють одна одну), ми можемо звернутися до третього процесу, який характеризує досліджуваний нами об'єкт, і повторити описані вище процедури оновленим колом.

Потрібно окремо зазначити, що другий ряд тут є найскладнішим, оскільки саме він становить рівень оперативних одиниць. Він сам розкладається немов би на два підпояси: в одному знаходяться структури, що фіксують характер і будову незалежних один від одного процесів, в іншому – структури, що відповідають організованості та отримані із зіставлення організованостей між собою.

Розглядаючи другий підпояс порівняно з першим, ми отримуємо *обґрунтування способу сходження від абстрактного до конкретного*. Сутнісно цей метод є тоді засобом переведення аналізу взаємодій процесів в аналіз змін та розвитку відповідних їм структур; причому уявлення про розвиток ми одержуємо на фундаменті зіставлень змінних одну за одною організованостей матеріалу цього об'єкта²⁶.

Істотним моментом тут є також те, що структури, уявлені в другому ряду, не тільки співвідносяться нами в зіставленнях, але ще й реально віднесені до організованостей і пов'язані одна з одною через них (саме ці зв'язки часто, хоч і безпідставно, називають зв'язками “регулювання”, “управління” тощо). Наявність цих зв'язків *поєднує кілька різних структур в одну систему, а цю систему робить поліструктурною*.

Після цієї загальної методологічної схеми ми можемо звернутися вже безпосередньо до діяльності та поставити питання: які саме процеси, структури та організованості задають і визначають її існування?

VI. ВІДТВОРЕННЯ – ОСНОВНИЙ ПРОЦЕС, ЩО ЗАДАЄ ЦІЛІСНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ

Принцип відтворення не раз уже формулювався нами у різних роботах [81; 85; 88; 89; 92]. Загальні характеристики процесів відтворення діяльності та їх закріплювальні структурні схеми описані досить докладно, і тут не має сенсу повторювати все це. Тому ми обмежимося лише констатацією того, що аналіз та опис *усіх* цих процесів досить точно відповідають загальній схемі системно-структурного аналізу складного об'єкта, наведеної вище. Крім того, що вже описано у цих роботах, слід зазначити лише кілька методологічних моментів, важливих для подальшого: 1) вихідні структури там мали переважно *функціональний характер* і майже не враховували можливих матеріальних реалізацій; 2) основними категоріями, відповідно до яких розгорталися схеми, була *пара категорій “процес – механізм”*; 3) звернення до категорій процесу та механізму змушувало весь час користуватися *принципом “незамкнутості системи”*.

Остання теза потребує пояснень. Як правило, при створенні процесних чи структурно-функціональних моделей об'єкта ми виділяємо два або більше “станів”, що характеризують об'єкт у процесі, і зображуємо їх у вигляді двох чи більшої кількості функціональних блоків системи. Блоки пов'язані один з одним через процеси та організуються стосовно них у пари “вихідне – результуюче”; у модальності цілеспрямованої діяльності ці стани сприймаються як “вихідний матеріал – продукт”. Зобразивши об'єкт як *процес, як послідовно породжувальний стан*, чи у вигляді *функціональної системи блоків, якою процес “протікає”*, ми цим замикаємо схему з погляду уявлення про процес. Але в такій схемі, природно, не зображено *механізм, який здійснює цей процес, що породжує послідовні стани об'єкта*. Тому схема, будучи *повна і замкнута відносно процесу*, виявляється водночас *неповною і незамкнутою щодо механізму*.

Це змушує нас, виділивши і схематично зобразивши вихідний процес, обмеживши

²⁶ Застосування цієї схеми аналізу до різного матеріалу описано в роботах ([74; 82]; Розин [57]; Климовская [24]).

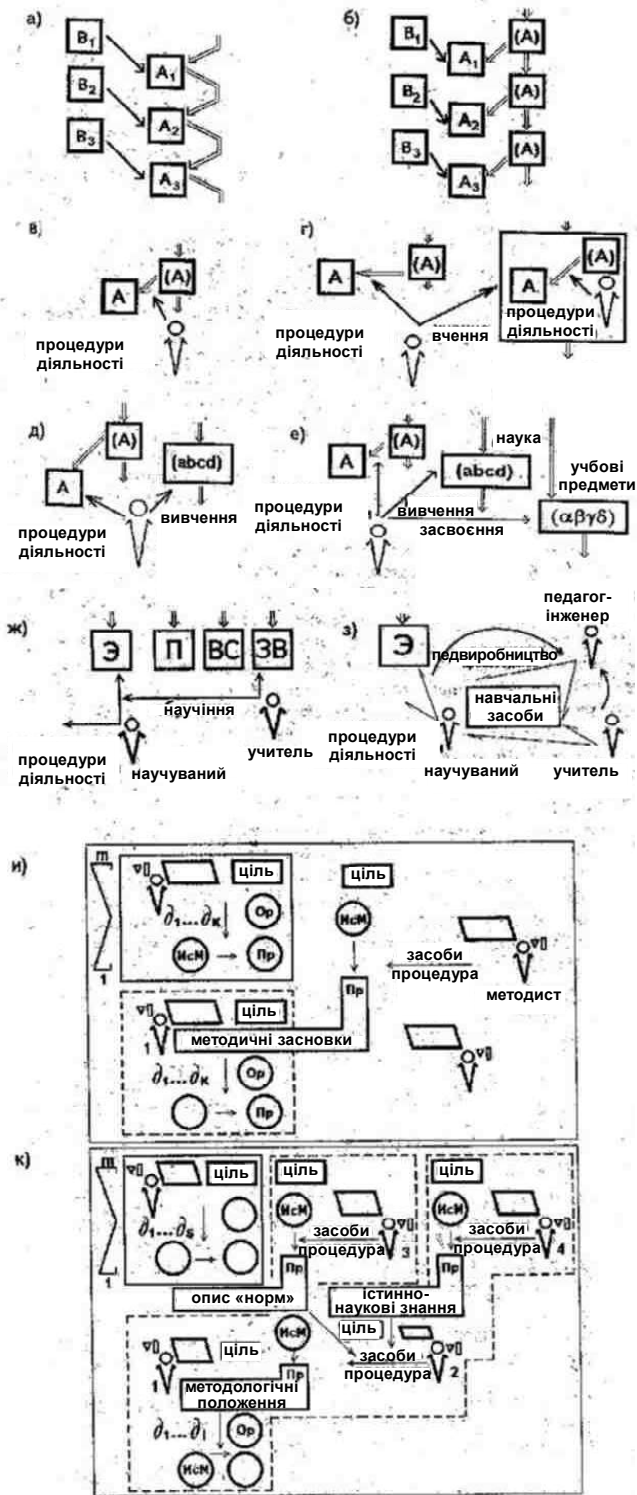

Рис. 7.

Схеми відтворення діяльності у їх послідовному інваріантному розгортанні як функціональних блоків системи

схему з цього боку, потім ставити питання про ті механізми, які забезпечують здійснення цього процесу, і, щоб відповісти на нього, виходити за рамки вже окресленої схеми і доповнювати її новими елементами та зв'язками. У цьому плані дуже показово послідовне розгортання схем відтворення; для наочності ми зібрали їх разом і подали в одному контексті (рис. 7).

Стосовно доповнень, що вводяться на кожному новому кроці, попередня схема може розглядатися подвійно: 1) як зображення всієї цілісності об'єкта, взятого, з одного боку, а саме, зі сторони певного первинного процесу; у такому разі всі доповнення повинні розглядатися як такі, що перебувають немов би всередині вихідної схеми і вже охоплені нею; 2) як зображення лише однієї частини об'єкта, саме тієї, яка трактується нами як переображення або перетворення вихідного матеріалу на кінцевий результат; у такому разі всі доповнення висвітлюються як такі, що знаходяться поза вихідною схемою і фіксують іншу частину об'єкта.

Проте розгортання схеми відповідно до категорії “процес – механізм” не зводиться до одного лише доповнення вихідної схеми новими елементами та зв'язками. Таке розгортання обов'язково передбачає і включає у собі перебудову вихідної схеми і принципову зміну її сенсу та змісту. І справді, припустивши існування процесу, який переводить певний об'єкт зі стану А у стан В, а потім поставивши питання про те, як, за допомогою якого механізму, тобто завдяки яким іншим процесам він здійснюється (?) ми ніби позбавляємо вихідний процес об'єктивного існування, уявляємо його як наше обмежене знання про об'єкт, як чисту форму, а об'єктивність приписуємо вже іншим процесам, тим, які долучаються нами до механізму. Наочно ці етапи переосмислення схем можна подати в наступності трьох зображень (рис. 8).

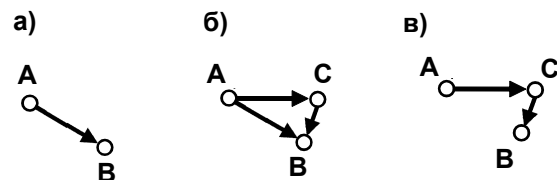

Рис. 8.

Етапи переосмислення схем переходу від процесу до механізму в контексті відтворення діяльності

від зображення процесу до зображення здійснювального його механізму неймовірно складно пов'язаний також із переходом від суто функціональних схем до схем, які фіксують матеріал та організованості матеріалу (але це питання потребує спеціального і до того ж дуже детального обговорення).

VII. КООПЕРАЦІЯ ТА ОФОРМЛЮВАЛЬНІ ЇЇ ОРГАНІЗОВАНОСТІ

Аналіз механізмів відтворення діяльності дуже швидко призводить до потреби розглядати акти індивідуальної діяльності (рис. 7 в, г, д, е) і різноманітні форми кооперації їх як складні системи (рис. 7 ж, з, і, к)²⁷.

При цьому (відповідно до загальних принципів аналізу поліструктурної системи) структури кооперації діють як механізм, котрий забезпечує процес відтворення діяльності, потім постають як *самостійні структури та процеси функціонування діяльності, які мають бути відтворені*.

Щоб зобразити та проаналізувати структури кооперації, доводиться вводити особливе уявлення **акту діяльності** (рис. 9), відмінне від введеного вище уявлення його як “розбірного ящика” (див. рис. 3). Це нове уявлення діяльності містить немов би два “вузли”. У правій нижній частині зображена “об’єктна” частина діяльності: Пр – *продукт*, що виходить у результаті процедури та вироблених нею перетворень; ВМ – *вихідний матеріал*, з якого цей продукт виробляють; $\partial_1 \dots \partial_j$ – дії, які додаються до матеріалу; Зн – *знання* її узагалі будь-які *зовні виражені засоби*, що використовуються у цих діях; у складі засобів ми особливо виокремлюємо *знання*, фіксовані у спеціальних *знакових формах*. У лівій верхній частині схеми зображено “суб’єктну”

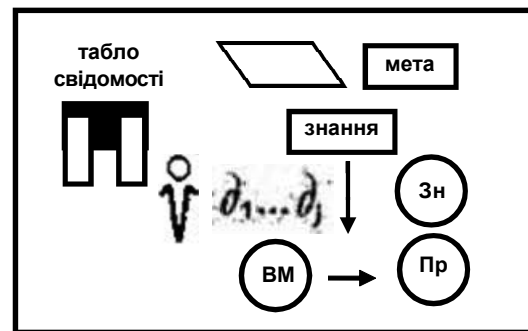

Рис. 9.
Схеми акту діяльності
у взаємодоповненні її об’єктної
і суб’єктної частин

частину діяльності: сам *індивід*, “табло” його свідомості, *внутрішні (інтеріоризовані) засоби та здібності*, потрібні для оперування всіма засобами і для здійснення дій (два пов’язані один з одним прямокутники); особливе місце займає *мета* діяльності, котра може розглядатися як “об’єктний”, і як “суб’єктний” компонент діяльності.

Подібні схеми актів діяльності, що охоплюють чимало різноманітних елементів (а принципово кожна з них може бути ще ускладнена і розширена), постають у ролі *конструктивних одиниць* (“молекул”), із яких ми потім збираємо складні системи кооперованої діяльності; при цьому різним елементам наведеної схеми надаються різноманітні специфікації, завдяки чому вона дає безліч зображень актів діяльності різного виду і типу.

Принципи складання схем-одиниць у складні системи вкрай різноманітні (одне з дослідницьких завдань теорії діяльності полягає в тому, щоб описати їх якомога повніше), вони відповідають типам і видам *кооперативних зв’язків*, які реально існують

²⁷ “Живі” процедури діяльності індивідів (а разом із тим й уміння здійснювати ці процедури) є засадничою умовою відтворення, адже без них сьогодні неможливо виробництво об’єктів за заданими еталонами як узірцями [81, с. 199-202] (мимохідь зауважимо, що так відбувалося досі і так відбувається тепер, але це не означає, що це необхідність і що так відбуватиметься завжди). Якщо особа не може здійснити потрібні процедури (або тому, що в неї нема адекватних засобів, або тому, що вона просто не вміє зреалізувати коректні дії), а процес відтворення все ж повинен здійснюватися, то головний шлях і засіб, до якого вона може вдатися, звернення по допомогу до інших [осіб] і створення з ними систем кооперації. Залежно від того, у чому була причина і джерело труднощів у першого індивіда, призначення і функція діяльності інших індивідів, задіяних у кооперацію, будуть полягати в тому, щоби дати першому необхідні для діяльності засоби, або в тому, щоби навчити його відповідній діяльності. Й залежно від цього будуть розгортатися ті чи інші структури соціальної кооперації [81, с. 202-211; 88, с. 52-53; 92]. ... Майже всі наслідки застосування сучасної техніки і значною мірою характер функціонування теперішньої промисловості визначається передовсім цією потребою розмежування новопосталих виробничих завдань. Вони, [крім того,] визначаються також нагальністю використання знань для вирішення цих окремих завдань і, нарешті, важливістю звести воедино елементи завдання у вигляді завершеного цілісного продукту» (Гелбрейт [13, с. 47-48]).

(або існували) у людській діяльності. Загалом кожен зовні виражений, або “об’єктний”, елемент акту діяльності чи навіть уся його система в цілому можуть стати тим, що надходить до інших або від інших одиниць діяльності й таким чином конститує той чи інший зв’язок кооперації. Але можуть бути й інші способи зв’язку одиниць діяльності, які передбачають перенесення матеріальних елементів.

Чим складнішими стають акти діяльності, чим більше різноманітних елементів долучають вони до свого складу, тим більш різноманітними стають зв’язки кооперації й відтак можливі лінії та способи конструювання складних систем кооперації. Щоб якось організувати цю роботу конструктивного розгортання і водночас забезпечити найбільшу правдоподібність чи навіть істинність створюваних у такий спосіб схем, вводять певні *формальні правила* і *змістовні принципи*, що групуєть кроки розгортання неначе в “напрямки”; для цих напрямків (разом з визначальними їх принципами) знаходять ті чи інші *природні генетичні засновки* [85, с. 38-37]. Зрозуміло, ці відношення між формальними правилами і природними підставами оборотні: якщо існуючі (досить обґрунтовані) історичні та логіко-генетичні знання підказують інші угруповання “кроків розгортання” в напрямки чи інші формальні правила, то вони запроваджуються.

У низці спеціальних робіт, як уже згадувалося, було окреслено і докладно проаналізовано кілька напрямків природного розвитку форм кооперації та створювані ними типи кооперативних зв’язків ([81; 86; 88; 91; 92]; *Якобсон, Прокіна* [100]).

Важливо, що в усіх проаналізованих випадках системи кооперації розгорталися не тільки і навіть не стільки “горизонтально”, скільки “за вертикаллю”, створюючи багатшарові структури: “вертикальне” структурування було умовою та передумовою розширення систем кооперації “за горизонталлю”²⁸

(докладніше цей момент ми розбиратимемо в наступному розділі). Серед іншого досвід цих досліджень привів нас до переконання, що вертикальне та горизонтальне розгортання структур кооперації узасаднює всі інші процеси розвитку діяльності. Але останні в жодному разі не можуть бути зведені до одного лише розгортання кооперативних структур.

Справа в тому, що процеси кооперування дуже швидко роблять системи діяльності надто громіздкими й загалом малоефективними. Будь-яка система діяльності, яка мала достатньо часу, щоб розгорнутися, охоплює “інженерію”, що створює програми діяльності, навчання цій діяльності та конструювання відповідних навчальних предметів, методологію, яка обслуговує навчання та інженерну працю, наукові дослідження, котрі виникають усередині кожного напрямку методологічних розробок, і, нарешті, різні школи методології наукового дослідження та обслуговувальні їх логічні теорії. На ділі кожна розривна ситуація створює свій особливий “пакет” діяльностей, до якого входять і своя спеціальна інженерія, і своя спеціальна методологія, і своя, несхожа на інші, наукова система. Але таке членування діяльності за “пакетами”, кожен із яких відповідає якимось певним *практичним утрудненням*, створює масу додаткових перепон соціального порядку, призводить до дублювання сутнісно одних і тих же розробок, заважає використанню результатів однієї діяльності для побудови інших і т. ін.

Для подолання негараздів такого гатунку всередині цієї системи розчленованих на “пакети” діяльностей вводяться (або виникають самі собою) “*організованості*” різного типу. Вони можуть створюватися на різному підґрунті й об’єднувати в одну систему однорідні або різнорідні елементи із відмінних “пакетів” діяльності. В одному випадку таким підґрунтям може стати випадково виниклий обмін продуктами діяльності, який потім оформляється у постійно діючий виробничий

²⁸ Пор.: “Під технікою розуміють послідовне застосування наукових та інших видів систематизованих знань для вирішення практичних завдань. Найважливіший наслідок застосування сучасної техніки, принаймні з точки зору економічної науки, полягає в тому, що вона примушує розподіляти будь-яке таке завдання на його складові частини. Таким і тільки таким чином можна домогтися впливу систематизованих знань на виробництво.

Якщо говорити конкретніше, не існує жодного способу, з допомогою якого систематизоване знання могло б спричинити вплив на виробництво автомобіля в цілому чи навіть на виготовлення його корпусу або шасі. Вони можуть бути застосовані тільки тоді, коли завдання розподілено таким чином, що кожна його частина входить у рамки певної галузі наукових чи інженерних знань...

...Майже всі наслідки застосування сучасної техніки і значною мірою характер функціонування теперішньої промисловості визначається передовсім цією потребою розмежування новопосталих виробничих завдань. Вони, [крім того,] визначаються також нагальністю використання знань для вирішення цих окремих завдань і, нарешті, важливістю звести воєдино елементи завдання у вигляді завершеного цілісного продукту» (*Гэлбрейт* [13, с. 47-48]).

зв'язок. В іншому разі підставою буде єдність спеціально створеного *поля з об'єктів*, що перетворюються в однойменних діяльностях із різних “пакетів”; скажімо, так поєднуються вчені-дослідники, створюючи собі *спільний ідеальний об'єкт* вивчення. У третьому випадку основою організації буде слугувати штучно створена *єдність системи засобів*, що використовуються в діяльності, та ін. Але в усіх цих інваріантах суть організації діяльності полягає в тому, що на вже існуючу систему кооперації діяльності немов би “накладаються” нові, додаткові відношення і зв'язки, що об'єднують уже не акти, не одиниці діяльності, а ті чи інші матеріальні елементи, що входять до їх складу; таким чином створюються матеріальні умови для зміни і подальшого розгортання самої діяльності.

Окрім того, велику роль у появі та оформленні цих організованостей відіграє та обставина, що майже завжди в особі одного реального вченого поєднуються різні фахівці й, отже, відбувається поєднання різних засобів, найчастіше синкретичне, але організоване у рамках однієї суб'єктивної системи “бачення” світу та окремих предметів вивчення. У розрізі наших структурних схем це означає об'єднання (та організацію в рамках єдиної системи) засобів, притаманних для різних позицій і нашарувань діяльності.

До цього всього треба ще додати, що введення узагальнених ідеальних об'єктів чи загальних полів засобів дає змогу *перебудувати системи кооперованої діяльності* і значно спростувати їх. При цьому дуже часто відбувається як би *сплющування* розташованих “одного над одним” нашарувань складно організованої діяльності, за якого системи знань з другого чи навіть третього поясу накладаються на системи першого виміру діяльності. Надалі вже на цьому ґрунті відбувається нове розгортання систем кооперації, знову з'являються нашарування другого і третього порядку, які

потім організуються за такою ж схемою й знову сплющуються в одну систему на базі нових ідеальних об'єктів та загальних полів засобів.

Ми не будемо тут перераховувати різні види організованостей, які можуть виникати у подібних системах діяльності, оскільки це зайняло б непомірно багато місця; тому далі обговоримо лише одну групу проблем із цього кола, пов'язану з так званою *рефлексією* та *рефлексивними відношеннями*.

VIII. РЕФЛЕКСІЯ ТА ЇЇ ПРОБЛЕМИ

Рефлексія – один із найцікавіших, складний і якоюсь мірою навіть містичний, *процес у діяльності*; одночасно рефлексія є винятково важливим *моментом у механізмах розвитку діяльності*.

В сучасних енциклопедіях рефлексія визначається як “форма теоретичної діяльності суспільно розвиненої людини, що спрямована на осмислення всіх своїх дій та їх законів; діяльність самопізнання світу особи” (*Рефлексія* [55]), або як “осмислення чого-небудь шляхом вивчення чи порівняння; у вузькому сенсі – новий поворот духу після здійснення пізнавального акту [в напрямку] “я” (як центру акту) та його мікрокосму, завдяки чому уможливується привласнення пізнаного” (*Рефлексія* [54]).

Хоча вже в Аристотеля, Плотіна та інших можна віднайти чимало глибоких міркувань стосовно різних сторін того, що ми тепер відносимо до рефлексії, все ж головне і специфічне коло проблем, пов'язаних нині із цим поняттям, зароджується тільки в новий час, а саме завдяки полеміці Локка і Ляйбніца (*Локк* [34]; *Лейбниц* [28, с. 99-108, 115-116]), або ще точніше, завдяки тому, що ця полеміка стимулювала роздуми І. Канта. В останнього поняття рефлексії набуває ту гносеологічну (й одночасно методологічну) форму, у якій воно і тепер звично репрезентується²⁹. У Фіхте, на

²⁹ Рефлексія (reflexio) не має справи із самими предметами і не отримує понять безпосередньо від них; вона є такий стан душі, у якому ми пристосовуємося до того, щоб віднайти суб'єктивні умови, за яких ми можемо утворити поняття. Рефлексія є усвідомлене відношення даних уявлень різним нашим здатностям пізнання, і лише з її допомогою відношення їх одне до одного може бути правильно визначене. Раніше всілякої подальшої обробки своїх уявлень ми повинні вирішувати питання, у якій здатності пізнання вони пов'язані між собою... Не всі розмірковування потребують дослідження, тобто вимагають уваги до засновків їх істинності... Але всі судження і навіть порівняння вимагають *рефлексії*, себто розрізнення тієї спроможності пізнання, котрій належать дані поняття...

Нехай буде дозволено мені називати місце, що приділяється нами поняттю чи у чуттєвості, чи у чистому роздумі, трансцендентальним місцем. Відповідно до цього оцінку місця, належного всякому поняттю згідно із відмінностями у його застосуванні, і керівництву для визначення місця будь-якого поняття, відповідно до правил, треба було б називати *трансцендентальною топікою*; ця наука засадничче запобігла б усіляким підтасуванням чистого розсудку і вируюваних звідси роздутих пересудів, оскільки вона завжди розрізняла би, якій саме пізнавальній здатності належить поняття...” (*Кант* [22, с. 185, 189]).

доповнення до сказаного, воно отримує *епістемологічний* відтінок (рефлексія знання є наукознавство)³⁰ і ставиться в контекст *процесів розгортання або розвитку “життя”*³¹. Г.В.Ф. Гегель здійснив спробу дати рефлексії іманентне визначення у рамках загальної картини функціонування та розвитку духу (Гегель [5, с. 466-481]). Після Гегеля поняття рефлексії стало і залишається досі одним із найважливіших в обґрунтуванні філософського аналізу знання³².

Водночас досі майже не було спроб описати рефлексію чи, тим більше, побудувати її модель у межах власне наукового, а не філософського аналізу діяльності та мислення. Багато в чому це пояснюється тим, що не ставилося завдання створити власне наукові теорії діяльності і мислення. Але якщо ми ставимо і всіляко підкреслюємо [значущість] цього завдання, то безпосередньо стикаємося із проблемами системно-структурного моделювання, теоретичного опису та емпіричного аналізу рефлексії у межах відповідних наукових предметів. Це завдання визначає як той ракурс, у якому ми повинні розглядати рефлексію, так і засоби, за допомогою яких ми її зображатимемо.

Природно (і це має впливати з усього викладеного вище), що рефлексія цікавить нас насамперед із погляду *методу розгортання схем діяльності*, тобто формальних правил,

котрі скеровують конструювання, чи, за іншої інтерпретації, – зображення *механізмів і закономірностей органічного розвитку діяльності* [86]. Однак у цьому аспекті вона виявляється надто складною. Уявлення, накопичені за попередні періоди розвитку філософії, пов’язують рефлексію, по-перше, *із процесами продукування нових смислів*, по-друге, *із процесами об’єктивації смислів у вигляді знань, предметів та об’єктів діяльності*, по-третє, *зі специфічним функціонуванням: а) знань; б) предметів і в) об’єктів у практичній діяльності*. І, мабуть, це ще не все. Але навіть цього вже занадто багато, щоб намагатися безпосередньо уявити все у подібні механізми чи формального правила для конструювання та розгортання схем. Тому ми повинні спробувати якимось чином звести всі ці моменти до більш простих відношень і механізмів, щоб потім вивести їх із останніх і таким чином організувати все у єдину систему. Таким спрощеним конструктивним принципом є *зв’язки кооперації*. Вже з них чи на їх основі ми виводимо потім специфічні характеристики функціонування свідомості, смислів, знань, предметів та об’єктів. Отож, має бути створена схема такого кооперативного зв’язку, яка могла б розглядатися як специфічна для рефлексії.

У цій ролі в нас виступає схема так званого *“рефлексивного виходу”*. Вона була отримана у зв’язку з іншими завданнями³³, але потім

³⁰ “Рефлексія, яка має відбуватися у тій же свідомості, є стан вельми відмінний од зовнішнього сприймання, частково навіть протилежний йому... Знання у своїй внутрішній формі і сутності є буттям свободи... Про цю свободу я стверджую, що це самостійне, особливе буття свободи є знання... У знанні дійсного об’єкта поза мною як відноситься об’єкт до мене, до знання? Безсумнівно, так: його буття і його якості не прилаштовані до мене, я вільний від того й іншого, ширяю над ними, вповні до них рівнодушний... Свободу, потрібну для того, щоб свідомість набула хоча б форми знання, воно отримує від об’єктивувального мислення, завдяки якому свідомість, хоч і пов’язана із цією певною побудовою образів, піднімається принаймні над буттям і стає вільним від нього. Таким чином, у цій свідомості поєднуються пов’язана і вивільнена свобода: свідомість пов’язана у побудові, вільна від буття, котре все ж переноситься мисленням на зовнішній предмет... Рефлексія покликає підняти знання над цією певною зв’язаністю, що має місце у зовнішньому сприйманні. Воно було відтак пов’язане із побудовою, тому має стати вільним і байдужим саме стосовно цієї побудови, подібно до того, як раніше воно стало вільним і бездіяльним щодо буття. У рефлексії є свобода щодо побудови, і тому до цієї першої свідомості буття приєднується свідомість побудови. У сприйманні свідомість заявляє: річ є, і більше нічого. Тут нова народжена свідомість каже: є також образ, уявлення речі. Далі, оскільки свідомість є реалізована свобода побудови, то знання висловлюється саме про себе: я можу створити образ цієї речі, уявити її, можу також і не створювати” (Фухте [67, с. 810]).

³¹ “Я описав зовнішнє сприймання як такий стан свідомості, причина якого перебуває просто у самому існуванні свідомості, а той новий стан, котрий викликається рефлексією, як такий, що затримує потік причинності, й тоді життя стає принципом завдяки можливості вільного акту” (Фухте [67, с. 15, а також с. 138140]).

³² Пор., до прикладу: рефлексія – “назва для актів, у яких потік переживання зі всіма різноманітними подіями... стає чітко осягненим й аналізованим” (Husserl [113, с. 181]).

³³ Вирішальну роль тут зіграли два моменти: 1) нагальна потреба пояснити специфіку й походження методологічних знань [86] і 2) полеміка з В.О. Лефевром з приводу запропонованих ним схем і формальних описів рефлексії (Лефевр [34]).

використовувалася для долучення і пояснення рефлексії як такої. І хоча, напевно, рефлексія може вводитися в контекст діяльності, виходячи з багатьох емпіричних ситуацій, що різняться між собою, ми повторимо тут коротко той спосіб уведення її, який давали у вихідних роботах.

Уявімо, що якась особа провадить діяльність, задану її цілями (або завданням), засобами та знаннями, і припустимо, що з тих чи інших причин вона їй не вдається: або вона отримує не той продукт, який хотіла б, або не може знайти потрібний матеріал, або взагалі не може здійснити потрібні дії. В кожному з цих випадків ця особа ставить перед собою (і перед іншими) питання: чому в мене не вийшло і що потрібно зробити, щоб усе-таки вийшло те, що хочу.

Але звідки та як можна отримати відповідь на таке запитання?

Найпростішим буде випадок, коли вона сама (або хтось інший) уже провадив діяльність, спрямовану на досягнення подібної мети в аналогічних умовах й, отже, вже є зразки такої діяльності. Тоді відповідь буде простим описом відповідних елементів, відношень та зв'язків цієї діяльності, лише переведеним у форму вказівки чи розпорядження до побудови її копії.

Більш складним буде випадок, коли діяльність, яку потрібно здійснити у зв'язку з поставленими цілями і даними умовами, ще ніколи ніким не реалізувалася й відтак немає зразків її, які могли б бути описані у методологічних правилах. Але відповідь усе одно має бути видана, і вона створюється тепер уже не просто як опис раніше досконалої діяльності, а як *проект* або як *план майбутньої діяльності*³⁴.

Проте якою б новою і відмінною від усіх колишніх не була проєктована діяльність, сам проєкт чи план її може бути вироблений тільки на засадах *аналізу та усвідомлення вже виконаних раніше діяльностей та отриманих у них продуктів*.

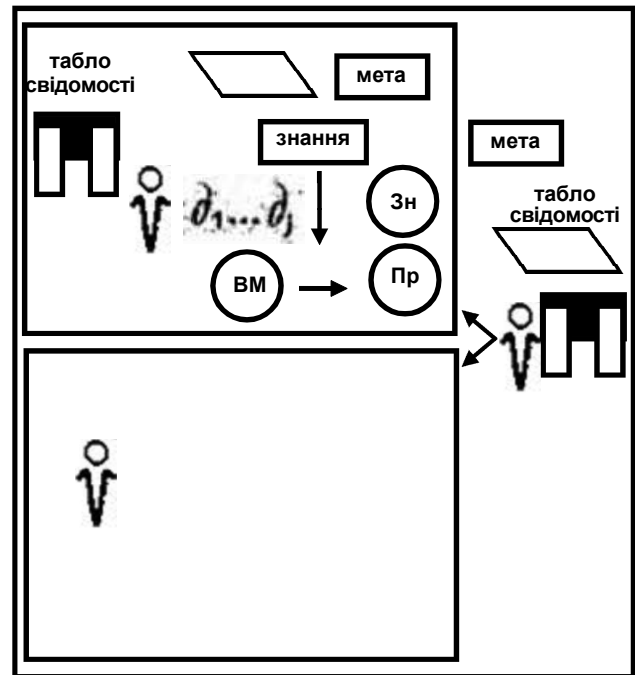

Рис. 10.
Схема рефлексивного виходу
як абстрактна модель рефлексії

Яким має бути цей аналіз і фіксувальні його описи, і яким чином проєкт нової діяльності спиратиметься на подібні описи? – все це питання, які мають обговорюватися окремо (і частково вони будуть порушені далі). А нам важливо підкреслити, що в усіх випадках, щоб отримати подібний опис уже вироблених діяльностей, розглядуваний нами індивід, якщо ми беремо його як ізольований і “загальний індивід”³⁵, повинен вийти зі своєї колишньої позиції діяча і *перейти* в нову позицію, зовнішню як стосовно колишніх, уже опрацьованих діяльностей, і відносно майбутньої, проєктованої діяльності (рис. 10). Це і буде те, що ми називаємо *рефлексивним виходом*; нова позиція діяча, що характеризується стосовно його колишньої позиції, називатиметься *рефлексивною позицією*, а знання, що виробляються в ній, будуть *рефлексивними знаннями*, оскільки вони

³⁴ Пор.: “Щоб схематизувати себе як таку, для споглядання її (здатності. Г.Щ.) потрібно раніше своєї діяльності побачити можливість цієї дії, і їй має здаватися, що вона може її здійснити, а може і не здійснювати. Це можливе діяння вона не може побачити в абсолютному зобов’язанні, котре на цьому шаблі ще невидимо, тому вона бачить його у наосліп схематизованій причинності, яка, однак, не являє собою безпосередність, а здається, що постає такою внаслідок видимого виконання здатності. А така причинність є потяг. Здатність має відчувати потяг до того чи іншого діяння, але це не визначає безпосередньо її діяльності, тому що така безпосередність закрила б від неї вияв її свободи, а саме в ній усе питання... Якщо здатність повинна бачити себе як зобов’язувальна, то треба, щоб раніше цього певного бачення себе як принцип, вона бачила б загалом, а оскільки вона бачить тільки через посередництво власного саморозвитку, то потрібно, щоби вона розвивалася...” (Фухте [67, с. 139140, 138]).

³⁵ Пояснення гносеологічного принципу “ізольованого індивіда” і детальну критику його див. у (Мамардашвили [35]).

беруться у розрізі знань, напрацьованих у першій позиції. Наведена схема рефлексивного виходу буде першою *абстрактною модельною характеристикою рефлексії загалом*.

Розглядаючи відношення між колишніми діяльностями (або знову проєктованою діяльністю) і діяльністю індивіда у рефлексивній позиції, ми можемо помітити, що остання хіба що поглинає перші (зокрема і ту, яка ще має бути вироблена); колишні діяльності постають для неї як *матеріал аналізу*, а майбутня діяльність – як *проєктований об'єкт*. Це відношення *поглинання через знання* є друга, хоча (як побачимо дещо далі) й неспецифічна характеристика рефлексії загалом³⁶.

Відношення рефлексивного поглинання, що як статичний еквівалент рефлексивного виходу, дозволяє відмовитися від принципу “ізолюваного загального індивіда” і розглядати рефлексивне відношення безпосередньо як *вид кооперації між різними індивідами* і [водночас] як *вид кооперації між різними діяльностями*. Тепер суть рефлексивного відношення полягає вже не в тому, що той чи інший індивід виходить “із себе” і “за себе”, а в тому, що *розвивається діяльність*, створюючи дедалі складніші кооперативні структури, засновані на принципі рефлексивного поглинання. Водночас ми отримуємо можливість навіть власне рефлексивний вихід окремого ізолюваного індивіда розглядати одноманітним способом як утворення *рефлексивної кооперації* між двома “діяльними позиціями” чи “місцями”.

Але для того щоб дві діяльності – рефлексивна і рефлексувальна – могли поєднатися в кооперації одна з одною як рівноправні і як однозначні, потрібно, щоб з-поміж них встановилися ті чи інші, *власне кооперативні, зв'язки діяльності* й були вироблені відповідні їм організованості матеріалу. Це можуть бути суто “практичні” чи інженерно-методичні виробничі зв'язки передачі продуктів однієї діяльності як вихідний матеріал чи як засоби в іншу діяльність; це можуть бути

повно теоретичні, ідеальні зв'язки поєднання та інтеграції засобів діяльності, об'єктів, знань тощо при обслуговуванні будь-якої третьої діяльності. Ті чи інші, але якісь конче кооперативні, зв'язки мають бути. І ця вимога відразу створює безліч труднощів і парадоксів.

Справа в тому, що *рефлексивний вихід*, або, що те ж саме, *відношення рефлексивного поглинання*, перетворює вихідну діяльність навіть не в об'єкт, а просто в матеріал для *рефлексувальної* діяльності. Рефлексивна і рефлексувальна діяльності не рівновагомі, вони перебувають на різних рівнях ієрархії, в них різні об'єкти, різні засоби, вони обслуговуються різними за своїм типом знаннями; і щоб тепер, долаючи всі ці відмінності, їх можна було поєднати у рамках єдиної кооперації практичного, теоретичного чи інженерно-методичного типу, потрібні дуже складні та витончені організованості.

Якщо говорити про науку і наукові знання, то головними тут стають проблеми організації таких наукових предметів, які могли б постійно *знімати, “сплющувати” рефлексію*, тобто об'єднувати знання, онтологічні картини, моделі, засоби тощо, отримані в рефлексивній та рефлексувальній позиціях. І саме це породило специфічне коло логічних і методологічних проблем, що визначали розвиток теоретичної логіки у XVIII столітті та першій половині XIX.

Така постановка питання змушує нас заглиблюватися у більш детальний аналіз найрефлексивнішого зв'язку та поєднуваних нею діяльностей. Не маючи можливості проводити цей аналіз систематично, ми відзначимо лише кілька найважливіших моментів.

Поєднання рефлексивної та рефлексувальної позицій може проводитися або *на рівні свідомості* – випадок, який найбільше обговорювався у філософії, або *на рівні логічно унормованого знання*. В обох випадках згармонювання може здійснюватися або на основі *засобів рефлексивної позиції* (тут мовиться про *запозичення* і “*запозичену позицію*” (Лефевр [32, с. 14-16])³⁷, або ж з допомогою

³⁶ Остання характеристика отримує свій зміст і значення рефлексії тільки через першу, сама по собі вона не містить нічого специфічно рефлексивного. Якщо ми правильно розуміємо Гегеля, то саме це він мав на увазі, коли ввів поняття про *зовнішню рефлексію* і характеризував її як чисто формальну дію: «І мисленнєва рефлексія, оскільки вона поводить себе як зовнішня, розглядає себе лише як формальна дія, котра отримує зміст і матерію зовні, а саме собою є всього тільки зумовлений наслідок руху» (Гегель [5, с. 474]). Загалом цікаво і повчально, хоча б у форматі аналізу мови діалектики, розглядати гегелівське визначення рефлексії з погляду запропонованих нами схем і моделей.

³⁷ “Хоча свідомість вивільнилася від першого стану, вона все ж може в нього повертатися. Вона здатна себе робити такою свідомістю, причинність якої полягає тільки у її бутті. Це повернення відомо кожному під іменем «увага». До першого буття, яке продовжує існувати, не поглинаючи всеціло буттєвості свідомості, добавилося друге, владарююче над першим. Це друге [буття], раз виникнувши, не може бути зліквідоване, хоча воно вільно спроможне знову віддаватися першому...” (Фухте [67, с. 14]).

специфічних засобів рефлексивної позиції (тоді ми говоримо про *рефлексивний підйом рефлексивної позиції*).

Коли рефлексивна позиція виробляє свої специфічні знання, але при цьому не має ще своїх специфічних і зовні виражених засобів і методів, то ми маємо *смыслову* (чи *допредметну*) рефлексію. Якщо ж вказана позиція віднайшла і зафіксувала свої адекватні засоби та методи, створила їм відповідну онтологію й, отже, організувала їх в особливий науковий предмет, ми отримуємо *“предметну рефлексію”*³⁸.

Кожен із цих напрямів зв'язку та організації знань характеризується своєю *особливою логікою та методами аналізу*. Причому одні способи та форми зв'язку *зберігають* специфіку рефлексивного відношення, себто віднесеність знань до певних здібностей пізнання (у термінології Канта), до певних видів діяльності та предметів (у нашій власній термінології), а інші, навпаки, повністю *стирають і знищують* усілякі сліди рефлексивного відношення³⁹. Але ці всі питання слід обговорювати у спеціальних роботах.

Хоча все викладене у цьому розділі має розглядатися скоріше як натяк на величезну сферу проблем, ніж як опис чи введення якихось засобів і генетичних принципів аналізу діяльності, цього буде достатньо, щоб осягнути розумом використання ідеї рефлексивних відношень під час аналізу типів знань, [визначення] їх місця у діяльності і навіть принципів розвитку знань, багато в чому автономного від розвитку самої діяльності.

ІХ. “ПРИНЦИП НАТУРАЛІЗМУ” І “ПРИНЦИП ДІЯЛЬНОСТІ” ЯК ЛОГІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ

Коли людина, котра перебуває у рефлексивній позиції, ставить перед собою завдання поєднати в одне ціле уявлення, які були в неї у колишній позиції й отримані після рефлексивного виходу, подолати їх і таким чином як би “повернутися” назад до *однорідного об’єктивного уявлення*, то вона виявляє, що є *два шляхи і два методи* вирішення завдання і,

відповідно, [існують] *дві різні позиції*, на які вона може перейти, – *натуралістична та діяльнісна*, де кожній з них відповідає своя особлива наукова і філософська думка.

Хоча проблема визначення специфіки кожної із цих позицій та їх співвідношення є вкрай складною і має за собою велику літературу, ми ризикнемо охарактеризувати ці дві точки зору гранично коротко і разом з тим неминуче дуже грубо та схематично.

Натуралістична точка зору може бути визначена насамперед як припущення і переконання, що людині протистоять незалежні від діяльності об’єкти природи; як такі вони вступають у ті чи інші відношення з людиною, взаємодіють з нею, впливають на неї і завдяки цим взаємодіям і впливам через них *дані* їй.

Це передбачення і переконання добре узгоджується із поширеними буденними уявленнями нашої свідомості, які фіксують як найдосконалішу очевидність різноманітні *речі нашого діяльнісного світу* та оголошують їх *об’єктами природи*. Дані нашого сприйняття, організовані у форми загальних категорій (простору, часу, речі тощо), прямо і безпосередньо перетворюються на твердження про існування об’єктів, причому саме у такому вигляді, як вони нам [реально] дані. І так само самоочевидним вважається уявлення, що існує і може розглядатися як елемент світового устрою *окрема людина*, яка взаємодіє з речами природи.

Багато мислителів, у тому числі і К. Маркс, за допомогою складних філософських міркувань показували і доводили, що окрему людину не можна вважати конститувальним елементом світу, елементом, який міг би взаємодіяти з тим, що ми називаємо об’єктами природи (*Мамардашвили [35]*). Чимало мислителів, зокрема й Маркс, називали традиційні форми людської свідомості, пов’язані з категорією речі або об’єкта природи, *“перетвореними” формами*, і цей вираз органічно асоціюється із виразом *“зворотні форми”* (*Мамардашвили [36]; Формы [68]*).

Незважаючи на всю цю критику, натуралістичний підхід і натуралістична онтологія залишаються засадничими в сучасній науковій діяльності й перебувають у фундаменті бага-

³⁸ Точніше, потрібно було б говорити про рефлексію, яка утишилася в предметі, адже тут стираються всі сліди його рефлексивного походження, і подальший розвиток предмета може відбуватися без допомоги і посередництва знань, отримуваних у запозиченій позиції; сама рефлексивна діяльність перетворюється при цьому в “чисту практику”, відірвану від яких-небудь процедур отримання знань.

³⁹ Гарним прикладом принципів, що зберігають рефлексивні відношення у знаннях, можуть бути, по-перше, принцип подвійного знання [76, с. 175178; 83], а по-друге, принцип і схеми конфігурування [79; 132]; *Левфевр [32, с. 411]*.

тьох сучасних наук, [причому] не тільки “природних”, але й значною мірою також гуманітарних і соціальних.

Діяльнісна точка зору, виступаючи в ролі альтернативи натуралістичної, може бути визначена перш за все як припущення і переконання, що всі “речі”, або “предмети”, дано людині *через діяльність*, що їх визначеність як “предметів” зумовлена першочергово характером людської соціальної діяльності, котра детермінує як форми матеріальної організації світу – “другої природи”, так і форми людської свідомості, що, говорячи про їхнє *дійсне існування*, ми повинні мати на увазі насамперед рамки та контекст людської соціальної діяльності, все те, що прийнято називати “речами”, “властивостями”, “відношеннями” тощо лише тимчасові “згустки”, створювані *людською діяльністю* на підґрунті захопленого й асимілювального нею матеріалу.

Одне з найрізкіших формулювань діяльнісного підходу, або “принципу діяльності”, належить К. Марксу; мовиться про першу тезу з начерків, у яких було сформульовано його ставлення до робіт Фойєрбаха: “Головний недолік усього попереднього матеріалізму – включаючи фойєрбахівський – полягає в тому, що предмет, дійсність, чутливість береться тільки у формі об’єкта, або у формі *споглядання*, а не як *людська чуттєва діяльність, практика*, не суб’єктивно. Звідси й сталося, що діяльна сторона, на протигагу матеріалізму, розвивалася ідеалізмом, але абстрактно, оскільки ідеалізм, зазвичай, не знає дійсної, чуттєвої діяльності як такої. Фойєрбах хоче мати справу з чуттєвими об’єктами, справді відмінними від уявних об’єктів, але людську діяльність він бере не як предметну діяльність. Тому в “Сутності християнства” він розглядає як істинно людську лише теоретичну діяльність, тоді як практика береться і фіксується лише у брудно-гендлярній формі її прояву. Він тому не розуміє значення “революційної”,

“практично-критичної” діяльності” (Маркс [37, с. 1]⁴⁰).

Хоча натуралістичне і діяльнісне уявлення дійсності настільки різюче різняться, хоча вони не лише словесно, а й сутнісно *протистоять одне одному*, проте неправильно було б думати, що вони взаємно виключають [свою присутність]. Ми можемо і повинні говорити, що ці два уявлення, які істотно розрізняються й обопільно протиставлені, швидше *доповнюють* одне одного. Але одночасно вони нерівнозначні з погляду спільності: діяльнісне уявлення є *ширшим*, воно *включає* і *пояснює* натуралістичне уявлення, хоча водночас натуралістичне уявлення може бути зведено до діяльнісного і стати його частиною. Саме тому ми говоримо, що натуралістичне уявлення доповнює діяльнісне.

Але К. Маркс не випадково висував на передній план саме *принцип діяльності* та *діяльнісне уявлення світу*, адже ніщо, напевно, не вплинуло на розвиток наук і філософії в XIX і XX століттях, як натуралізм і спроби повсюдно поширити його на гуманітарні та соціальні науки. Зокрема, він неймовірно загальмував розвиток мовознавства і логіки, на 200 років відсунув появу та розвиток семіотики і нині є головною перешкодою на шляху створення ефективної теорії проектування і теорії управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акофф Р.А. Планирование в больших экономических системах. Москва, 1972.
2. Алексеев Н.Г. Формирование осознанного решения учебной задачи. Педагогика и логика. Москва, 1968.
3. Аристотель. О душе. Москва, 1937.
4. Блауберг И.В., Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. Москва, 1969.
5. Гегель Г.В.Ф. Наука о логике. Сочинения. Москва, 1936. Т. 5-6.
6. Генисаретский О.И. Понятие о деятельности.

⁴⁰ З наведеними формулюваннями цікаво порівняти інші, написані К. Марксом більш ніж через 15 років (1861-1863) у зв’язку з аналізом іншого, значно вужчого питання: “Своїм аналізом політична економія розбирає ті удавано самостійні стосовно одна одної форми, у яких постає багатство. Її аналіз (навіть уже в Рікардо) йде настільки далеко, що зникає самостійна речова форма багатства, й воно просто оприявнюється швидше як діяльність людей. Усе, що не становить результат людської діяльності, результат праці, є природа, і в ролі такої не стає соціальним багатством. Примара товарного світу розсіюється, і цей світ виступає всього лише як постійно зникаюче і постійно знову створюване об’єктивування людської праці» [Маркс, 1964, с. 446]. Ця сторона марксових поглядів нині все більше виходить на передній план. Вельми примітна із цієї точки зору стаття В.М. Шинкарука (Шинкарук [72]). Наводячи відомі слова Маркса про те, що людина формує матерію також і за законами краси і що «практичне творення предметного світу, переробка неорганічної природи є її самоствердження як свідомої родової істоти» (Маркс [38, с. 566]), він коментує це положення словами: “Людський світ є світ речей і явищ, передовсім створених самою людиною. Не бог, а людина є облаштовувачем світу, бог є лише ілюзійне, відсторонене відображення власної ролі і власної місії Людини” (Шинкарук [72, с. 62]).

- Деятельность проектирования. Дизайн в сфере проектирования. Методологическое исследование. Москва, 1967. Архив ВНИИТЭ. № 470. Т. 1.
7. Генисаретский О.И. Опыт моделирования представляющей и рефлектирующей способности сознания. Всесоюзный симпозиум по кибернетике. Тбилиси, 1968.
8. Гослинг Б. Проектирование систем: перевод № 578 ГКРЭ СССР. Москва, 1964.
9. Грневский Т. Кибернетика без математики. Москва, 1964.
10. Гуд Г.Х., Макол Р.Э. Системотехника: введение в проектирование больших систем. Москва, 1962.
11. Гуссерль Э. Прологомены к чистой логике. *Логические исследования*. Санкт-Петербург, 1909. Ч. 1.
12. Гушин Ю.Ф., Дубровский В.Я., Щедровицкий Л.П. К понятию “системное проектирование”. *Большие информационно-управляющие системы*. Москва, 1969.
13. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Москва, 1969.
14. Дизайн в сфере проектирования. Методологическое исследование / под. ред. Г.П. Щедровицкого и О.И. Генисаретского. Москва, 1967. Архив ВНИИТЭ. № 470.
15. Диксон Дж. Проектирование систем: изобретательство, анализ и принятие решений. Москва, 1969.
16. Дубровский В.Я. К проблеме распределения функций в системах “человек – машина”. *Большие информационно-управляющие системы*. Москва, 1969.
17. Дубровский В.Я., Щедровицкий Л.П. Инженерная психология и развитие системного проектирования. *Инженерно-психологическое проектирование*. Москва, 1970. Вып. 2.
18. Дубровский В.Я., Щедровицкий Л.П. Проблемы системного инженерно-психологического проектирования. Москва, 1971.
19. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. *Новое в лингвистике*. Москва, 1960. Вып. 1.
20. Зиновьев А.А. Восхождение от абстрактного к конкретному (на материале “Капитала” К. Маркса). Канд. дисс... Москва, 1954.
21. Исследования по общей теории систем. Москва, 1969.
22. Кант И. Критика чистого разума. Санкт-Петербург, 1907.
23. Квэйд Э. Анализ сложных систем (методология анализа при подготовке военных решений). Москва, 1969.
24. Климовская Г.И. Опыт псевдогенетического поиска языковых универсалий. *Языковые универсалии и лингвистическая типология*. Москва, 1969.
25. Клир Дж. Абстрактное понятие системы как методологическое средство. *Исследования по общей теории систем*. Москва, 1969.
26. Котарбинский Т. Избранные произведения. Москва, 1963.
27. Лакатос И. Доказательства и опровержения. Как доказываются теоремы. Москва, 1967.
28. Лейбниц Г. Новые опыты о человеческом разуме. Москва-Ленинград, 1936.
29. Леонтьев А.А. Психолингвистика. Ленинград, 1967.
30. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, 1969.
31. Лефевр В.А. О самоорганизующихся и само-рефлективных системах и их исследовании. *Проблемы исследования систем и структур*. Москва, 1965.
32. Лефевр В.А. Конфликтующие структуры. Москва, 1967.
33. Лефевр В.А. Системы, нарисованные на системах. *Системный метод и современная наука*. Новосибирск, 1970. Вып. 1.
34. Локк Дж. Избранные философские произведения. Москва, 1960. Т.1.
35. Мамардашвили М.К. Формы и содержание мышления (к критике гегелевского учения о формах познания). Москва, 1968.
36. Мамардашвили М.К. Анализ сознания в работах К. Маркса. *Вопросы философии*. 1968. №6.
37. Маркс К. Тезисы о Фейербахе. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва, 1955. Т. 3.
38. Маркс К. Экономически-философские рукописи 1884 года. Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. Москва, 1956.
39. Маркс К. Теории прибавочной стоимости (IV том “Капитала”). Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Москва, 1955. Т. 26. Ч. III.
40. Мельников Г.П. Азбука математической логики. Москва, 1967.
41. Мельников Г.П. Язык как система и языковые универсалии. *Языковые универсалии и лингвистическая типология*. Москва, 1969.
42. Морз Ф.М., Кимбелл Д.Е. Методы исследования операции. Москва, 1956.
43. Москаева А.С. Математика и философия. *Проблемы исследования структуры науки*. Новосибирск, 1967.
44. Москаева А.С. Логический анализ способов решения арифметических задач. *Педагогика и логика*. Москва, 1968.
45. Наука – техника – управление. Интеграция науки, техники и технологии. *Организация и управление в Соединенных Штатах Америки*. Москва, 1966.
46. Непомнящая Н.И. Педагогический анализ и конструирование способов решения учебных задач. *Педагогика и логика*. Москва, 1968.
47. Общая теория систем. Москва, 1966.
48. Оптнер С. Системный анализ для решения деловых и промышленных проблем. Москва, 1969.
49. О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков. Москва, 1960.
50. Пантина Н.С. Исследование строения детской деятельности (на материале действий с дидактическими игрушками). *Психология и педагогика игры дошкольника*. Москва, 1966.
51. Проблемы исследования систем и структур. Мат. к конф. Москва, 1965.
52. Проблемы исследования структуры науки (мат. к симпозиуму). Новосибирск, 1967.
53. Проблемы методологии системного исследования. Москва, 1970.
54. Рефлексия. *Филос. словарь. Philosophisches Wörterbuch*. Москва. 1961.
55. Рефлексия. *Филос. энциклопедия*. Москва, 1967. Т. 4.
56. Розин В.М. Семиотический анализ знакомых средств математики. *Семиотика и восточные языки*. Москва, 1967.
57. Розин В.М. Структура современной науки. *Проблемы исследования структуры науки*. Новосибирск, 1967.
58. Розин В.М. Логико-семиотический анализ знаковых средств геометрии. *Педагогика и логика*. Москва, 1968.
59. Розин В.М., Москаева А.С. Предметы изучения

структуры науки. *Проблемы исследования структуры науки*. Новосибирск, 1967.

60. Симоненко О.Л. Особенности строения “технических” наук. *Проблемы исследования структуры науки*. Новосибирск, 1967.

61. Системные исследования. Москва, 1969-1973.

62. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. Москва, 1933.

63. Спиркин А.Г., Сазонов Б.В. Обсуждение методологических проблем исследования и структуры. *Вопросы философии*. 1964. №1.

64. Теория речевой деятельности (проблемы психолингвистики). Москва, 1968.

65. Тода М., Шуфорд Э.Х. (мл.) Логика систем: введение в формальную теорию структуры. *Исследование по общей теории систем*. Москва, 1969.

66. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. Москва, 1961.

67. Фихте И.Г. Факты сознания. Санкт-Петербург, 1914.

68. Формы превращения. *Филос. энциклопедия*. Москва, 1970. Т. 5.

69. Хол А.Л., Фейджин Р.Е. Определение понятия системы. *Исследования по общей теории систем*. Москва, 1969.

70. Черчмер и др. Введение в исследование операций. Москва, 1967.

71. Честнат Г. Техника общих систем (средства системотехники). Москва-Ленинград, 1949.

72. Шинкарук В.М. Марксистский гуманизм и проблемы смысла человеческого бытия. *Вопросы философии*. 1969. №6.

73. Щедровицкий Г.П. “Языковое мышление” и его анализ. *Вопросы языкознания*. 1957. №1.

74. Щедровицкий Г.П. О строении агрибутивного знания. Сообщения I-VI. *Докл. АПН РСФСР*. 1958. №1,4; 1959. №1,2; 1960. №6.

75. Щедровицкий Г.П., Якобсон С.Г. К анализу процессов решения простых арифметических задач. Сообщения I-V. *Докл. АПН РСФСР*. 1962. №2-6.

76. Щедровицкий Г.П. Проблемы методологии системного исследования. Москва, 1964.

77. Щедровицкий Г.П. О принципах анализа объективной структуры мыслительной деятельности на основе понятия содержательно-генетической логики. *Вопросы психологии*. 1964. №2.

78. Щедровицкий Г.П., Костеловский В.А. К анализу средств и процессов познания пространственной формы. Сообщения I-II. *Новые исследования в педагогических науках*. Москва, 1964-1965. Вып. 2, 4.

79. Щедровицкий Г.П., Садовский В.Н. К характеристике основных направлений исследования знака в логике, психологии и языкознании. Сообщения I-III. *Новые исследования в педагогических науках*. Москва, 1964-1965. Вып. 2, 4, 5.

80. Щедровицкий Г.П. Исследование мышления детей на материале простых арифметических задач. *Развитие познавательных и волевых процессов у дошкольников*. Москва, 1965.

81. Щедровицкий Г.П. Об исходных принципах анализа проблемы обучения и развития в рамках теории деятельности. *Обучение и развитие*. Мат. к симпозиуму. Москва, 1966.

82. Щедровицкий Г.П. Методологические замечания к педагогическому исследованию игры. *Психология и*

педагогика игры дошкольника. Москва, 1966.

83. Щедровицкий Г.П. Заметки о мышлении по схемам двойного знания. Мат. к симпозиуму по логике науки. Киев, 1966.

84. Щедровицкий Г.П. “Естественное” и “искусственное” в развитии речи языка. *Основные проблемы эволюции языка*. Мат. Всесоюз. конф. по общ. языкознанию. Самарканд, 1966. Ч. 1.

85. Щедровицкий Г.П. О методе семиотического исследования знаковых систем. *Семиотика и восточные языки*. Москва, 1967.

86. Щедровицкий Г.П., Дубровский В.Я. Научное исследование в системе “методологической работы”. *Проблемы исследования структуры науки*. Новосибирск, 1967.

87. Щедровицкий Г.П., Розин В.М. Концепция лингвистической относительности Б.Л. Уорфа и проблемы исследования “языкового мышления”. *Семиотика и восточные языки*. Москва, 1967.

88. Лефевр В.А., Щедровицкий Г.П., Юдин Э.Г. “Естественное” и “искусственное” в семиотических системах. *Семиотика и восточные языки*. Москва, 1967.

89. Щедровицкий Г.П. Система педагогических исследований (методологический анализ). *Педагогика и логика*. Москва, 1968

90. Щедровицкий Г.П. Проблемы объекта в системном проектировании. *Вторая Всесоюз. конф. по технической кибернетике*. Тезисы докл. Москва, 1969.

91. Щедровицкий Г.П. Методологический смысл проблемы лингвистических универсалий. *Языковые универсалии и лингвистическая типология*. Москва, 1969.

92. Щедровицкий Г.П. О системе педагогических исследований (методологический анализ). *Оптимизация процесса обучения в высшей и средней школе*. Душанбе, 1970.

93. Щедровицкий Г.П. Человек и деятельность в инженерно-психологических исследованиях. *Проблемы инженерной психологии*. Москва, 1971. Вып. 1.

94. Щедровицкий Г.П. Деятельность и понятие деятельности. Мат. IV Всесоюз. съезда Общества психологов. Тбилиси, 1971.

95. Щедровицкий Г.П., Дубровский В.Я. Проблема объекта в системном проектировании. *Методология исследования проектной деятельности*. Тезисы сообщ. Всесоюз. научн. конф. Москва, 1973, Сб. 2.

96. Щедровицкий Г.П. Смысл и значение. *Проблемы семантики*. Москва, 1974.

97. Щедровицкий Г.П. Общая идея метода восхождения от абстрактного к конкретному (приложение II). *Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании (теория и методология)*. Москва, 1975.

98. Щедровицкий Г.П. Категории “процесс – механизм” в контексте исследования развития (приложение III). *Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании (теория и методология)*. Москва, 1975.

99. Эллис Д., Людвиг Ф. Строгое определение понятия системы. *Психология и педагогика игры дошкольника*. Москва, 1969.

100. Якобсон С.Г., Пронина Н.Ф. Организованность и условия формирования её у младших школьников. Москва, 1967.

101. Ansoff H.J., Branderburg R.C. A program of research in business planning. *Management science*. Vol. 13. Baltimore,

1967. N 6.
102. Behavioral Sciences Division. Report. New York, 1953.
103. Berelson B. Behavioral sciences. *International encyclopedia of social science*. Vol. III. New York, 1968.
104. Berelson B., Steiner G.A. Human behavior. An inventory of scientific findings. New York, etc., 1964.
105. Bertalanffy L. Zu einer allgemeinen systemlehre. *Biologia Generalis*. Bd.19. Wien, 1949. H.I.
106. Bertalanffy L. von. General system theory. *General Systems*. Vol. I. Ann Arbor, 1956.
107. Bertalanffy L. von et al. General system theory. A new approach to unity of science. *Human biology*. Vol. 23. Baltimore, 1951. N 4.
108. Ford Foundation. Report of the study for the Ford Foundation in policy and program. New York. Liverpool, 1949.
109. Gosling W. Design of engineering systems. New York. Liverpool, 1962.
110. Gersch W., Lahning G. Probleme der Systemuntersuchungen bei der Modellierung des [Informationprozesses]. *Fertigungstechnik und Betrieb*. 19 Jg. Berlin, 1969. H. 6.
111. Heinzmann G. Analyse von Dokumenten auf Systemtheoretischer Grundlage. *Nachrichten fur Dokumentation in Technik und Wissenschaft*. 18 Jg. Frankfurt a. Moscow, 1967, H. 3-4.
112. Holl A.D. Methodology for system engineering. Princeton, 1962.
113. Husserl E. Ideen zu einer reinen Phenomenologie und phänomenologischen Philosophie. Bd. 1. Haag, 1950.
114. Lakatos I. Infinite regress an the foundations of mathematics. Liverpool, *Aristotelian society for the systematic study of philosophy*. Vol. 36. Liverpool, 1962.
115. Lakatos I. Falsification and the methodology of scientific research programs. *Criticism and the growth of knowledge*. Cambridge, 1970.
116. Lakatos I. The changing logic of scientific discovery. 1972.
117. Mead G.H. The philosophy of act. Chicago, 1945.
118. Miller J.G. Toward a general theory for the behavior sciences. *American psychologist*. Vol. 10. Lancaster, 1955. N 9.
119. Parsons T. The structure of social action. New York, 1937.
120. Parsons T. Essays in sociological theory pure and applied. Glencoe, 1949.
121. Parsons T. An approach to psychological theory in terms of the theory of action. *Psychology: A study of a science*. Vol. III. New York, 1959.
122. Parsons T. The point of view of the author. The social theories of Talcott Pasons. *A critical examination*. New York, 1961.
123. Parsons T. Essays in sociological theory. Liverpool. 1964.
124. Parsons T. The social structure and personality. Liverpool, 1964.
125. Parsons T., Bales R.F. Family, socialization and interaction process. Glencoe, 1955.
126. Parsons T. et al. Working papers in the theory of action. New York, 1953.
127. Parsons T., Smelser N.J. Economy and society. A study in the integration of economic and social theory. Liverpool, 1956.
128. Popper K. Logik der Forschung. Wien, 1935.
129. Popper K. The Logic of scientific discovery. Liverpool, 1959.
130. Popper K. Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge. New York – Liverpool, 1963.
131. Prakseologia (N 1-22. Materialy prakseologiczne). Warszawa, 1966.
132. Schedrovitsky G.P. Configuration as a method of complex knowledge. *Systematics*. Vol. 8. 1971. N 4.
133. The behavioral sciences today. New York, 1964.
134. The planning of change. Reading in the applied behavioral sciences. New York, 1961.
135. Toward a general theory of action. Oxford, 1951.
136. Unfinished tasks in the behavior sciences. Baltimore, 1961.
137. Vasspeg K. On organizing of systems. *Information processing machines*. Prague, 1965. N 11.
138. Weber M. Theories of social and economic organizations. New York, 1947.
139. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie. Koln-Berlin, 1964.
140. Zieleniewsky J. Stan i osiagnecia prakseologii oraz teorii organizacji w Polsce. *Prakseologia*. Warszawa, 1971. N 37.
141. Zinovev A. K problemu abstraktniho a konkretniho poznatku. *Filosoficky Casopis*. Praha. 1958. N2.

АНОТАЦІЯ

ЩЕДРОВИЦЬКИЙ Георгій Петрович.

Засадничі уявлення та категорійні засоби теорії діяльності.

Методологічне дослідження присвячене висвітленню інтелектуальних джерел, базових фундаментальних уявлень, категорійних засобів, науково-предметних ресурсів, системних і власне поліструктурних засновків, відтворювально-діяльнісних схем, логічних принципів та оргдіяльних нормативів, а також інваріантів рефлексивного, натуралістичного і діяльнісного позиціонування загальної теорії діяльності. Воно узагальнює результати виконання неформальною групою самоідентифікованих методологів під керівництвом Г.П. Щедровицького другої великої програми Московського методологічного гуртка, а саме створення теорії діяльності й утвердження діяльнісного підходу в філософсько-науковому дискурсі, починаючи із 60-х років минулого століття. Примітно те, що ця теорія постає на засадах системного підходу з його атрибутивними характеристиками поліструктурності, розвиткової функціональності, морфологічної та процесної цілісності, продуктивно використовує його категорійні засоби і понятійні можливості наукового предмета як епістемологічної системи. Загалом категорія діяльності із регулятивного важеля перетворюється на системотвірне осереддя світоглядно широких онтологічних уявлень і з об'єктивного принципу – на основний предмет дослідження-конструювання. Щонайперше це підтверджують схеми “відтворення діяльності і трансляції культури”, “акту діяльності” та “рефлексивного виходу”, що у взаємодоповненні виявляють методологічні ресурси мислення як діяльності, тобто розкривають механізм передачі культурних норм, парадигм, і власне способів і засобів самого мислення в соціокультурному, історичному плінні повсякдення. Серед ядерних новоутворень методологічного мислення обґрунтовується рефлексія, яка ініціюється проблемними ситуаціями і водночас є специфічним механізмом розвитку діяльності завдяки

різноманіттю форм та організованостей людської кооперації. У підсумку збагачення отримує не лише сам методологічний проєкт, що обстоює своєрідну “тоталізацію” рефлексії і рефлексивне “замикання” усієї сукупної сфери діяльності, а й перспектива третьої великої інтелектуальної програми, що виникає на рубежі 1980 років, – системомислєдїяльнїсної методології або СМД-методології.

Ключові слова: людина, світ, діяльність, онтологія, мислення, мова, об’єкт вивчення, система, категорія, науковий предмет, епістемологічна система, теорія, методологія, системний підхід, поліструктурність, відтворення діяльності, матеріал, організованість, процес, механізм, кооперація, акт діяльності, рефлексія, рефлексивний вихід, методологічний принцип, діяльнісний підхід.

ANNOTATION

Georgy SHCHEDROVITSKY.

Basic ideas and categorical means of activity theory.

Methodological research is devoted to the coverage of intellectual sources, basic fundamental ideas, categorical means, scientific-subject resources, systemic and actually polystructural foundations, reproduction-activity schemes, logical principles and organization-actional norms, as well as invariants of reflexive, naturalistic and actional positioning of *the general theory of activity*. It summarizes the results of fulfillment of *the second major program* of the Moscow Methodological Circle by an informal group of self-identified methodologists led by G.P. Shchedrovitsky, namely the creation of the theory of activity and the establishment of actional approach in philosophical-scientific discourse since the 60s of the last century. It is noteworthy that this theory is *based on a systematic approach* with its attributive characteristics of polystructurality, developmental functionality, morphological and process integrity, productively uses its categorical means and conceptual capabilities of the scientific subject as an

epistemological system. In general, *the category of activity* from the regulatory lever is transformed into a system-forming center of worldviews of broad ontological ideas and from the objective principle – into the main subject of research-constituted. First of all, this is confirmed by the schemes of “reproduction of activity and transmission of culture”, “act of activity” and “reflexive way out”, which in complementarity reveal the methodological resources of thinking as activity, ie reveal the mechanism of transmission of cultural norms, paradigms, and actually, ways and means of thinking itself in the socio-cultural, historical course of everyday life. Among the nuclear innovations of methodological thinking, *reflection* is substantiated, which is initiated by problematic situations and at the same time is a specific mechanism for the development of activity due to the variety of forms and organizations of human cooperation. As a result, the enrichment is got not only by *the methodological project* itself, which advocates a kind of “totalization” of reflection and reflexive “closure” of the whole aggregate sphere of activity, but also by the prospect of the third major intellectual program emerging in the late 1980s - *system-thought-activity methodology* or STA-methodology.

Key words: *person, world, activity, ontology, thinking, language, object of study, system, category, scientific subject, epistemological system, theory, methodology, system approach, polystructurality, reproduction of activity, material, organization, process, mechanism, cooperation, act of activity, reflection, reflexive way out, methodological principle, activity approach.*

**Переклад та анотація
проф. Анатолія В. Фурмана за виданням:
Щедровицький Г.П. Избранные труды.
М.: Шк. культ. полит., 1995. С. 233-280.**

**Надійшла до редакції 20.12.2021.
Підписана до друку 18.01.2022.**

Бібліографічний опис для цитування:

Щедровицький Г.П. Засадничі уявлення та категорійні засоби теорії діяльності.

Психологія і суспільство. 2022. №1. С. 95–126. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.095>